

A MËSOJMË DEMOKRACI?

Studim mbi vlerat demokratike në arsimin
e mesëm në Maqedoninë e Veriut

A MËSOJMË DEMOKRACI?

STUDIM MBI VLERAT DEMOKRATIKE NË ARSIMIN
E MESËM NË MAQEDONINË E VERIUT

Shkup,
2024

IMPRESSUM

Projekti:

Praktiko demokraci

Titulli i origjinalit: Учиме ли демократија? E përkthyer nga maqedonisht në shqip.

Botues:

Fondacioni Westminster për Demokraci, Republika e Maqedonisë së Veriut

Rreth botuesit:

Dona Kosturanova, Drejtoreshë e Vendit për Fondacionin Westminster për Demokraci

Autor:

Borjan Gjuzellov

Grupi hulumtues:

Mariglen Demiri, Artan Limani

Redaktore:

Stefani Spirovska

Lektorimi:

Jasmina Aleshkoviq

E përkthyer nga maqedonisht në shqip:

Vjosa Taipi

Përpunimi teknik:

Petar Antevski

Tiraz:

100

Shtypshkronja:

Data Pons

Vendi i botimit:

Shkup

Viti i botimit:

2024

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

373.5.091.214:321.7(497.7)"2023"(047.31)
373.5.035:321.7(497.7)"2023"(047.31)

GJUZELLOV, Borjan

A mësojmë demokraci? : studim mbi vlerat demokratike në arsimin e mesëm në Maqedoninë e Veriut / [autor Borjan Gjuzellov ; e përkthyer nga maqedonisht në shqip Vjosa Taipi]. - Shkup : Fondacioni Westminster për demokraci, 2023. - 44 str. : ilustr. ; 25 cm

Превод на делото: Учиме ли демократија?. - Фусноти кон текстот. - Библиографија: стр. 42-43. - Содржи и: Shtojca 1-2. - Praktiko demokraci

ISBN 978-608-4773-50-4

а) Демократија -- Наставни содржини -- Средно образование -- Македонија -- 2023 -- Истражувања

COBISS.MK-ID 64196101

Kjo analizë u përgatit në kuadër të projektit "Praktiko demokraci" i financuar nga Qeveria e Mbretërisë së Bashkuar, me mbështetjen e Ambasadës Britanike në Shkup. Mendimet dhe qëndrimet në këtë përmbajtje nuk pasqyrojnë gjithmonë mendimet dhe qëndrimet të Qeverisë Britanike.

PËRMBAJTJA

Parathënie	6
Përmbledhje e përgjithshme	8
Hyrje	9
Kuadri analitik dhe metodologjia	11
Gjetjet nga analiza e përmbajtjeve mësimore	14
• Sociologjia për vitin e dytë të arsimit të mesëm	15
• Sociologjia për vitin e tretë të arsimit të mesëm	18
• Sociologjia për vitin e katërt të arsimit të mesëm	21
• Hyrje në drejtësi për vitin e tretë të arsimit të mesëm	24
• E drejta dhe rregullimi shtetëror	26
• Arsimi qytetar për vitin e parë të arsimit profesional	28
• Etika për vitin e dytë të arsimit të mesëm	30
• Filozofia për vitin e katërt të arsimit të mesëm	32
Gjetje shtesë nga intervistat dhe fokus grupet	35
Konkluzione	37
Rekomandime	39
Bibliografia	42
Shtojca	44

PARATHËNIE

Mënyra se si të rinjtë e kuptojnë, praktikojnë dhe kultivojnë demokracinë është fokusi i punës së Fondacionit Westminster për Demokraci (WFD) në Maqedoninë e Veriut. Në vitet e fundit, përmes punës së saj me të rinjtë dhe institucionet, si dhe mbështetjen e punimeve kërkimore dhe analitike, WFD është përpjekur të mbështesë nxitjen e vlerave demokratike dhe qytetarisë aktive tek të rinjtë. Në një kohë kur demokracia si sistem politik është e ekspozuar globalisht ndaj sfidave dhe kërcënimeve të shumta, ruajtja e vlerave demokratike, shqetësimi për rolin e qytetarit në shoqëri dhe respektimi i të drejtave të njeriut dhe civile po bëhen tema gjithnjë e më të rëndësishme.

Studime të shumta të mëparshme tregojnë për tendenca shqetësuese tek brezat e rinj. Të dhënat tregojnë se të rinjtë, që në përgjithësi nuk janë të interesuar për zhvillimet socio-politike, nuk ndiejnë besim as tek institucionet dhe as tek vetja për të ndikuar mbi to dhe deklarojnë në mënyrë të pavarur ndjenjën e përjashtimit. Por nga ana tjetër, ka edhe perceptime pozitive – të rinjtë që kanë ndërmarrë iniciativa për të zgjidhur problemet sociale, pavarësisht nga rezultati rreth suksesit të veprimit të tyre, tregojnë motivim më të madh për të qenë përsëri aktiv dhe kënaqësi më të madhe me vendin e tyre në shoqëri. Në një nga hulumtimet e fundit nga viti 2023, vumë re se të rinjtë tregojnë qëndrime më pozitive ndaj grup-moshave të tjera – për sa i përket shkallës së demokracisë, përfaqësimit të demokracisë në vend dhe besimit institucional. Kjo dozë optimizmi është një sinjal pozitiv se te gjeneratat e reja ende nuk ka mosbesim dhe pakënaqësi shumë të theksuar.

Në vitin 2023, për të siguruar më shumë informacion në lidhje me shkallën e edukimit politik në vend, dhe në bashkëpunim me Qendrën Presidenciale për Edukim Politik, u përgatit Analizë për Edukim Politik në Maqedoninë e Veriut. Konkluzionet e analizës treguan se sipas qëndrimeve dhe perceptimeve të të rinjve në vend, ekziston një nevojë e qartë për prezantimin e edukimit politik. Nevojitet mbështetje që të rinjtë të kenë njohuri dhe të ofrojnë aftësi kritike për të kuptuar dhe për t'u angazhuar në proceset demokratike siç ekzistojnë në vendet e tjera në Evropë. Megjithëse këto përfundime u mbështetën nga komuniteti profesional dhe përfaqësuesit e institucioneve, u theksua nevoja për analiza shtesë.

Kjo analizë e re synon të ofrojë informacion të ri në këtë fushë dhe një pamje të qartë: Çfarë mësohet për demokracinë në shkollat tona të mesme? Cilat lëndë mësimore kanë përmbajtje të kësaj natyre? Deri në çfarë mase përfaqësohen vlerat demokratike në lëndët që mësohen? Cilët nxënës kanë qasje në përmbajtje të tilla sipas drejtimit të arsimit të tyre? Çfarë përmbajnë tekstet dhe programet mësimore?

Me këtë analizë, shpresojmë që institucionet, ekspertët dhe komuniteti profesional të pajisen me informacion sistematik në lidhje me përmbajtjen e arsimit formal, që mund të përdoren si pikënisje për promovimin e arsimit demokratik. Analiza sugjeron jo vetëm përfaqësim të pamjaftueshëm të përmbajtjeve demokratike, por edhe praninë e përmbajtjes së vjetruar, përmbajtjes së pasaktë, përmbajtjes së mbështetur në mënyrë joadekuate, dhe madje edhe përmbajtjes tendencioze dhe problematike. Në të njëjtën kohë

dhe pozitivisht, theksohen shembujt e teksteve dhe programeve mësimore më gjithëpërfshirëse, të cilat mund të merren si një udhërrëfyes i mirë për promovimin e ardhshëm të programeve. Ajo që është e qartë është se përfshirja e duhur, gjithëpërfshirëse dhe cilësore e demokracisë dhe vlerave të saj në arsimin formal duhet të jetë një nga përparësitë në arsim dhe shpresojmë që kjo analizë të jetë e dobishme në atë përpjekje.

Sigurimi i të dhënave dhe gjetjeve përkatëse është çelësi për të paraqitur situatën aktuale dhe mënyrën e transferimit të vlerave demokratike në sistemin tonë arsimor. Të dhënat janë gjithashtu veçanërisht të rëndësishme për përmirësimin e proceseve të krijimit të politikave arsimore. WFD shpreh mirënjohje të veçantë për autorin e analizës, dr. Borjan Gjuzelov dhe ekipin hulumtues, Mariglen Demiri dhe dr. Artan Limani, të cilët me përkushtim punuan në këtë temë në procesin hulumtues. WFD falënderon Ambasadën Britanike në Shkup për mbështetjen e zbatimit të projektit “Praktiko Demokraci” , pjesë e së cilës është kjo analizë.

Dona Kosturanova,
Drejtoreshë e vendit e
Fondacionit Westminster për Demokraci

PËRMBLEDHJE E PËRGJITHSHME

Ky studim analizon përfaqësimin dhe mënyrën në të cilën vlerat demokratike paraqiten në përmbajtjen mësimore për arsimin e mesëm në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Studimi bazohet në analizën e programeve mësimore (përmbajtjeve mësimore dhe teksteve shkollore të zgjedhura), si dhe në dhjetë intervista me mësues të shkollave të mesme dhe profesionistë nga administrata arsimore dhe tre fokus grupe me nxënës.

Nga analiza mund të vërehet si më poshtë:

- programet mësimore dhe tekstet shkollore janë kryesisht të papërshtatshme dhe të vjetruara, prandaj mësimdhënësit shpesh japin mësim me ndihmën e materialeve mësimore shtesë (prezantime, fletë mësimore, materiale të diktuar, etj.),
- ka një përfaqësim të pjesshëm të përmbajtjes që pasqyron vlerat bashkëkohore demokratike. Ka mungesë të përmbajtjes që do të përpunojë drejtpërdrejt vlerat demokratike dhe do të shpjegojë rëndësinë e elementeve kryesore demokratike siç janë sovraniteti demokratik, zgjedhjet e lira dhe të ndershme, media e lirë, respektimi i të drejtave të njeriut, ndarja e pushtetit dhe sundimi i ligjit,
- në përmbajtjet mësimore nuk ka pothuajse asnjë përmbajtje që do të inkurajonte pjesëmarrjen qytetare ose studentore dhe ka pak përmbajtje për shoqërinë civile dhe rolin e saj në demokraci,
- në disa nga tekstet shkollore ka edhe shembuj të përmbajtjes diskriminuese, përkatësisht përmbajtje që inkurajon paragjykimet dhe stereotipet
- një hap pozitiv përpara është materiali mësimor për lëndën mësimore Arsimi qytetar për vitin e parë të arsimit të mesëm profesional dhe pjesërisht ai i Sociologjisë për vitin e katërt (lënda me zgjedhje). Materiali mësimor në Arsime qytetar ka përfaqësim të plotë dhe cilësor të elementeve të analizuara të demokracisë në të tre aspektet, si dhe përmbajtje që inkurajon pjesëmarrjen qytetare dhe të nxënësve.

Bazuar në gjetjet, studimi propozon rekomandimet e mëposhtme:

- hvillimin dhe prezantimin e një programi të ri për arsimin e mesëm të gjimnazit që do të zëvendësojë atë ekzistues që daton nga viti 2001,
- futja e arsimit qytetar si lëndë e detyrueshme për të gjithë nxënësit në arsimin e mesëm,
- rishikimi i përmbajtjeve mësimore dhe përgatitjen e teksteve të reja shkollore,
- inkurajimi i organizimit të nxënësve dhe organizimit qytetar,
- sigurimi i zhvillimit të vazhdueshëm profesional të kuadrit mësimor dhe imkorporimin e metodave alternative në mësimdhënie dhe
- sigurimi i monitorimit të vazhdueshëm të zbatimit të përmbajtjeve mësimore.

HYRJE

Ky studim analizon përfaqësimin dhe mënyrën në të cilën vlerat demokratike paraqiten në përmbajtjet mësimore në arsimin e mesëm në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Studimi buron nga nevoja për një analizë më të detajuar të përmbajtjes në lidhje me edukimin politik dhe qytetar në vend¹, si dhe nevoja për të vlerësuar dhe rishikuar përmbajtjet mësimore relativisht të vjetruara në arsimin e mesëm.

Në Strategjinë për arsim për vitin 2018-2025, vërehet se disa nga planet mësimore për arsimin e mesëm janë të mbingarkuara dhe të vjetruara, që pamundëson zhvillimin e vazhdueshëm njohës (kognitiv) dhe socio-emocional të nxënësve, as nuk mundësohet një qasje e integruar për mësimin e përmbajtjeve. Gjithashtu vërehet se planet mësimore nuk korrespondojnë me qasjet moderne të mësimdhënies, as me proceset aktuale shoqërore. Për ilustrim, koncepti aktual i arsimit të shkollës së mesme daton nga viti shkollor 2001/2002, kështu që shumica e programeve dhe përmbajtjeve mësimore datojnë nga ajo periudhë. Përveç kësaj, strategjia vëren se disa tekste shkollore përmbajnë stereotipe dhe paragjykime, ndërsa ka mungesë të përmbajtjes për integrimin, multikulturalizmin dhe pjesëmarrjen demokratike të nxënësve. Si rezultat, një ligj i ri për arsimin e mesëm është në proces miratimi, i cili pritet të zëvendësojë ligjin aktual, i cili, pavarësisht se i nënshtrohet disa ndryshimeve në vitet e kaluara, daton që nga viti 1995. Ligji i ri pritet të prezantojë më shumë risi në mënyrë që të institucionalizojë organizimin dhe pjesëmarrjen e nxënësve, si dhe të zbatojë angazhimet e strategjisë që parashikojnë rishikimin e teksteve shkollore në mënyrë që të respektojë të drejtat e njeriut dhe diversitetin dhe të inkurajojë vlerat demokratike midis nxënësve.

Lajmet në arsimin e mesëm duhet të stimulohen edhe nga përvojat ndërkombëtare që tregojnë se prania e vlerave demokratike dhe qytetare në procesin arsimor ka një rol të rëndësishëm në demokracitë moderne dhe ndikon pozitivisht në pjesëmarrjen qytetare dhe shkallën e kulturës politike.² Vëmendje e veçantë i kushtohet jo vetëm transferimit të njohurive rreth koncepteve të caktuara demokratike (njohurive deklarative), por edhe mësimin përmes praktikës së demokracisë (njohurive procedurale). Gjithashtu vlen të përmendet tendenca për të kryer mësimdhënie në mënyrë interaktive, përmes diskutimeve mbi tema aktuale dhe të diskutueshme në të cilat studentët, përmes një atmosfere demokratike, zhvillojnë pikëpamjet e tyre dhe njëkohësisht mësojnë dhe praktikojnë demokracinë.³

Nevoja për një gjyqtar të tillë mbështetet edhe nga gjetjet e disa analizave të qëndrimeve dhe vlerave midis të rinjve, ku ka një mbizotërim të vlerave jodemokratike dhe ndjeshmëri ndaj ndikimeve populiste dhe autoritare. Për shembull, më shumë se dy të tretat e të rinjve besojnë se vendi ynë ka nevojë për një udhëheqës me një dorë të fortë,⁴ domethënë se ka nevojë për një parti të fortë që do të përfaqësojë njerëzit e zakonshëm, ndërsa nga ana tjetër ka mbështetje dukshëm më të ulët për diktaturë dhe zgjidhjen e dhunshme të konflikteve. Përveç kësaj, ka një pranim relativisht të ulët të diversitetit, kështu që të rinjtë tregojnë tolerancë të ulët ndaj personave me etni dhe orientim të ndryshëm seksual.⁵ Të rinjtë nuk i besojnë shtetit dhe institucioneve dhe besojnë se shteti po lëviz në

1 Damjanovski dhe të tjerë. 2023

2 Damjanovski dhe të tjerë. 2023, Torney-Putra et al. 2001, Dudley and Gitelson 2002, Schulz et al. 2018

3 Print 2012; Hess Avery 2008

4 Gjorgjiovska, Galevski, 2020, Galevski, 2019, 2021.

5 Topuzovska-Llatkoviq dhe të tjerët 2019.

drejtim të gabuar, domethënë se autoritetet nuk kujdesen për ta dhe nevojat e tyre. Së fundi, mbizotëron një ndjenjë apatie dhe aktiviteti i pamjaftueshëm qytetar midis të rinjve, kështu që më shumë se dy të tretat e konsiderojnë veten qytetarë joaktivë ose jo aq sa duhet aktivë, dhe një shumicë e madhe besojnë se ata nuk mund të ndikojnë në punën e autoriteteve.⁶

Paralelisht me këto gjetje, ka njohuri të ulëta për mediat dhe ndjeshmëri ndaj lajmeve të rreme dhe teorive të konspiracionit. Gjegjësisht, sipas indeksit të arsimimit mediatik në vendet e Evropës Juglindore, Republika e Maqedonisë së Veriut renditet vazhdimisht në fund dhe më poshtë se vendet e rajonit.⁷ Si rezultat, qëndrimet afirmative ndaj teorive të konspiracionit mbizotërojnë në mesin e popullatës së përgjithshme, dhe veçanërisht në mesin e të rinjve midis moshës 18-29 vjeç, kështu që më shumë se gjysma e të rinjve besojnë fuqimisht se “bota drejtohet nga disa familje të fuqishme” dhe se “pandemia COVID-19 u krijua në laborator për të kontrolluar njerëzit.”⁸

Së fundi, sipas testeve të fundit të PISA-s nga viti 2022⁹, nxënësit maqedonas shënojnë rezultate të ulëta në lexim, matematikë dhe shkencë në krahasim me bashkëmoshatarët e tyre nga Evropa dhe rajoni (me përjashtim të Shqipërisë dhe Kosovës). Për më tepër, një pengesë e rëndësishme, veçanërisht pjesa e leximit, është një shqetësim i veçantë në krahasim me rezultatet e testeve PISA në Maqedoni në vitin 2018.¹⁰

E gjithë kjo tregon se është e nevojshme të reformohet sistemi arsimor dhe të sigurohet edukim më i përshtatshëm qytetar dhe politik në mënyrë që të adresohen në mënyrë adekuate problemet aktuale dhe të parandalohen tendencat autoritare ekzistuese dhe të ardhshme. Në këtë kontekst, ky studim do të ofrojë gjetje dhe rekomandime të dobishme për përgatitjen e konceptit të ardhshëm të arsimit të mesëm, përkatësisht për programet dhe planet mësimore të reja. Studimi bazohet në analizën e programeve mësimore (programeve mësimore dhe teksteve shkollore), si dhe intervistat me profesorë dhe ekspertë arsimorë dhe grupe fokusi me nxënës.

6 Shih: Gjorgjiovska, Galevski, 2020, Galevski, 2019, 2021.

7 Indeksi i edukimit mediatik, Instituti për Shoqëri të Hapur – Sofje.

8 Bliznakovski dhe të tjerët 2021 – grupi i të dhënave të sondazhit.

9 OECD – Programme for International Student Assessment (PISA). Gjetendet në: <https://www.oecd.org/pisa/>

10 Evrosimovski, 2023.

KUADRI ANALITIK DHE METODOLOGJIA

Pavarësisht nga kuptimi përgjithësisht i qartë teorik i asaj që është demokracia dhe çfarë përfaqësojnë vlerat demokratike, ende nuk ka një përkufizim ose tipologji të thjeshtë të vlerave demokratike në literaturën akademike. Në një kuptim të ngushtë, vlerat demokratike mund të përcaktohen në bazë të kuptimit të lashtë të demokracisë si sundim i popullit. Nacioni modern i demokracisë është i rrënjësor në idealet e revolucioneve franceze dhe amerikane të shekullit të 18-të, të cilat theksuan vlerat e lirisë, barazisë dhe solidaritetit, si dhe idealet e lirisë civile, të drejtave, qytetarisë së përgjegjshme dhe qeverisë së kufizuar.¹¹ Në një kontekst më të gjerë, shoqëritë moderne demokratike bazohen gjithashtu në një gamë më të gjerë vlerash që përfshijnë të drejtat universale të njeriut, sundimin e ligjit dhe parimet e qeverisjes së mirë. Kështu, për nevojën e këtij hulumtimi, u përcaktuan tre aspekte kryesore të demokracisë: 1) aspekti përfaqësues i demokracisë; 2) aspekti i të drejtave të njeriut dhe 3) aspekti institucional i demokracisë.

Më konkretisht, nga aspekti përfaqësues i demokracisë, studimi nënkupton idenë se sovraniteti u takon qytetarëve që ia delegojnë atë përfaqësuesve të zgjedhur përmes zgjedhjeve të lira dhe të ndershme.¹² Ky aspekt nënvizon rolin e medias së lirë si një faktor kyç që mundëson vendimmarrjen e informuar të qytetarëve, si dhe rolin e partive politike ku artikullohet pjesa më e madhe e organizimit politik. Për më tepër, për nevojat e analizës, u analizuan katër kategoritë themelore të mëposhtme në programin mësimor: sovraniteti demokratik, zgjedhjet e lira dhe të ndershme, partitë politike dhe media e lirë, dhe nëse ato janë përfaqësuar, u vunë re edhe elementë të tjerë të lidhur, siç janë konceptet e ligjshmërisë dhe legjitimitetit të qeverisë dhe/ose vetëqeverisjes lokale.

Nën aspektin e të drejtave të njeriut, studimi nënkupton rëndësinë, universalitetin dhe pandashmërinë e të drejtave të njeriut siç përcaktohet nga Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut dhe Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut. Për qëllimet e kësaj analize, u analizua përfaqësimi i përmbajtjes në lidhje me të drejtat dhe liritë themelore të njeriut (nga e ashtuquajtura gjenerata e parë e të drejtave të njeriut), si dhe të drejtat dhe liritë socio-ekonomike (nga e ashtuquajtura gjenerata e dytë e të drejtave të njeriut), dhe nëse ato ishin të përfaqësuar, u vërejt edhe prania e përmbajtjes në lidhje me të drejtat kolektive nga gjenerata e tretë e të drejtave të njeriut.

Aspekti institucional i demokracisë në studim nënkupton karakteristikat e sistemit politik demokratik dhe rolin e shtetit dhe institucioneve shtetërore në garantimin e aspekteve të përmendura më parë të demokracisë (aspekti përfaqësues dhe aspekti i të drejtave të njeriut). Studimi analizoi përfaqësimin e përmbajtjes mbi parimin e ndarjes së pushteteve (legjislativ, ekzekutiv dhe gjyqësor), sundimin e ligjit, si dhe përfaqësimin e mundshëm të parimeve të qeverisjes së mirë (integriteti, transparenca, llogaridhënia, paanshmëria, përgjegjshmëria dhe pjesëmarrja).¹³

Përveç analizës së përfaqësimit të këtyre aspekteve demokratike, analiza mori në konsideratë edhe përfaqësimin e përmbajtjes rreth shoqërisë civile dhe nëse përmbajtja kurrikulare inkurajon pjesëmarrjen aktive qytetare dhe pjesëmarrjes së nxënësve? Gjegjësisht, duke marrë parasysh apatinë e lartpërmendur dhe

11 Mansbridge, J. (2020). The evolution of political representation in liberal democracies: Concepts and practices.

12 Van Ham, K. (2020). Electoral Integrity.

13 OHCHR. What is good governance? Gjetet në: <https://shorturl.at/cpKT4>

veprimtarinë e pamjaftueshme qytetare midis të rinjve, përveç transferimit teorik të vlerave demokratike, është e rëndësishme të përcaktohet nëse procesi arsimor inkurajon pjesëmarrjen qytetare. Kjo është veçanërisht e rëndësishme nëse marrim parasysh se literatura akademike si dhe studimet e mëparshme mbi qëndrimet e të rinjve në vend tregojnë se ata që janë gjithnjë e më aktivë në shoqëri kanë vetëdije më të mirë, besim më të madh se mund të ndikojnë në mjedis, tolerancë më të lartë për diversitetin, si dhe kënaqësi më të madhe me vendin e tyre në shoqëri.¹⁴

Në kuadër të studimit gjatë janarit 2024, u analizuan përmbajtjet mësimore (programet mësimore dhe tekstet shkollore) në sociologji, njohja me ligjin, etikën dhe filozofinë në arsimin e shkollës së mesme dhe arsimin qytetar dhe ligjin dhe rregullimin shtetëror në arsimin profesional. Për më tepër, gjatë analizimit të përmbajtjeve mësimore, u analizua përfaqësimi nominal i përmbajtjes (nëse ka apo jo përmbajtje) dhe mënyra e përfaqësimit të saj (drejtpërdrejt ose tërthorazi).

Tabela 1: Lista e lëndëve të analizuara

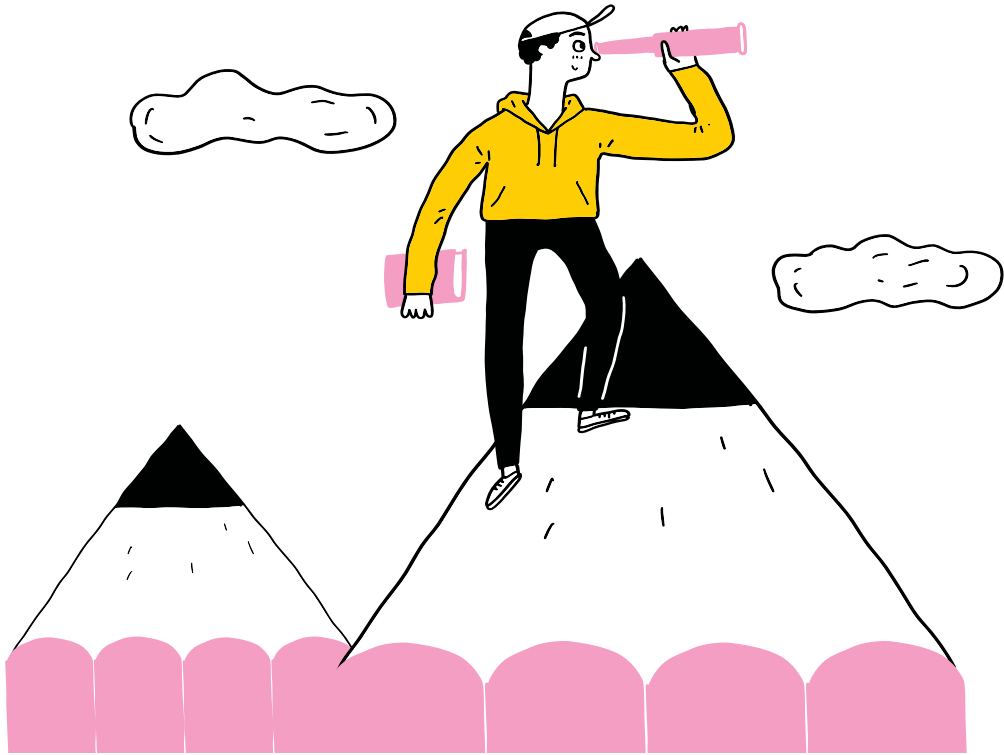
	Viti i parë	Viti i dytë	Viti i tretë	Viti i katërt
Arsimi i mesëm - gjimnaz		Sociologji (lëndë e detyrueshme) Etika (lëndë zgjedhore)	Sociologji (lëndë zgjedhore) Hyrje në drejtësi (lëndë zgjedhore)	Filozofi (lëndë e detyrueshme) Sociologji (lëndë zgjedhore)
Arsimi profesional (4 vjeçar)	Arsim qytetar (lëndë e detyrueshme) E drejta dhe rregullimi shtetëror (dretim i detyrueshëm për profesionin juridik dhe ekonomik)			

¹⁴ Galevski 2021.

Përveç analizës së përmbajtjes kurrikulare, në janar dhe shkurt 2024, u zhvilluan 10 intervista (gjashtë me mësimdhënës të shkollave të mesme dhe katër me politikëbërës aktualë ose të mëparshëm në fushën e arsimit) dhe tre fokus grupe (dy me nxënës të shkollave të mesme dhe një me nxënës profesional).¹⁵ Gjetjet e intervistave dhe fokus grupeve ofruan një pasqyrë të rëndësishme të aspekteve praktike të transmetimit të vlerave demokratike dhe ndihmuan në zbulimin e problemeve në procesin mësimor dhe kontribuan në zhvillimin e rekomandimeve të këtij studimi.

Megjithëse studimi bazohet në të dhënat parësore të marra nga analiza e përmbajtjes kurrikulare dhe nga intervistat e kryera dhe fokus grupet, ai ka disa kufizime metodologjike. Së pari, përmbajtja shitesë kurrikulare që profesorët përdorin për zbatimin e kurrikulës nuk u analizua, dhe shpesh ato kanë një rol të madh në organizimin e klasave. Gjegjësisht, hulumtimi gjeti se për shkak të vjetërsisë së teksteve shkollore dhe problemit të shpërndarjes së teksteve shkollore tek nxënësit, ka raste kur disa nxënës nuk kanë tekstin e tyre shkollor, prandaj profesorët shpesh nuk japin mësim në bazë të teksteve, por përdorin edhe materiale të tjera për zbatimin e kurrikulës. Një kufizim i dytë metodologjik lind nga të dhënat e pamjaftueshme në dispozicion mbi të cilat teksti mësimor përdoret në mësimdhënie në shkolla të ndryshme dhe në gjuhë të ndryshme mësimore. Megjithëse ligji për tekstet shkollore në arsimin fillor dhe të mesëm kërkon përdorimin e një teksti të vetëm për lëndë, sipas gjetjeve të intervistave, mësimdhënësit në shkolla ende zgjedhin vetë se në cilin tekst do të punojnë, ku ka disa tekste për një lëndë, duke rezultuar në përdorimin e teksteve të ndryshme në shkolla të ndryshme. Ekipi hulumtues e trajtoi këtë problem duke analizuar më shumë se një libër shkollor për lëndë ku sugjerohej informacioni (p.sh. në lëndët e sociologjisë dhe filozofisë). Një kufizim i tretë dhe i fundit metodologjik lidhet me të dhënat nga intervistat dhe fokus grupet, gjetjet e të cilave, për shkak të natyrës cilësore të këtyre metodave dhe mostrës relativisht të vogël, nuk mund të përgjithësohen. Si rezultat, gjetjet janë formuluar me kujdes për të shmangur krijimin e mundshëm të imazhit të gabuar tek lexuesi, ku tregohet qartë se ato duhet të hetohen dhe konfirmohen më tej.

15 Më shumë informacion në lidhje me intervistat dhe fokus grupet në Shtojcën nr. 2.

GJETJET NGA ANALIZA E PËRMBAJTJEVE MËSIMORE

Ky kapitull do të paraqesë gjetjet e analizës së përfaqësimit të vlerave demokratike në kurrikulat (programet mësimore dhe tekstet shkollore). Në përgjithësi, mund të konstatohet se kurrikulat në shumicën e rasteve janë mjaft të vjetruara (shumica e tyre datojnë nga periudha 2001-2003) dhe nuk japin informacion më të detajuar mbi përmbajtjen e kurrikulës. Përveç kësaj, nga intervistat e zhvilluara dhe fokus grupet me nxënësit, mund të përcaktohet se mësuesit përveç teksteve shkollore përdorin përmbajtje shtesë mësimore në mënyrë që ta afrojnë çështjen me nxënësit dhe të lehtësojnë mësimin. Duke vepruar kështu, nxënësit vunë re se në praktikë kryesisht mësojnë nga përmbajtja shtesë kurrikulare, jo nga tekstet shkollore, sepse në shkolla ka mungesë të teksteve shkollore, kështu që disa prej tyre nuk marrin fare tekste shkollore gjatë vitit shkollor. Disa nga profesorët e intervistuar shpjeguan se përveç disponueshmërisë së pabarabartë të teksteve shkollore, ata duhet të përdorin edhe përmbajtje shtesë kurrikulare për shkak të vjetërsisë së teksteve shkollore që nuk pasqyrojnë trendet moderne shoqërore. Ata sqaruan se e zhvillojnë një përmbajtje të tillë kurrikulare bazuar në tekstet shkollore ekzistuese, por edhe në literaturë shtesë. Megjithatë, meqenëse përmbajtja shtesë mësimore në praktikë ndryshon nga mësuesi në mësues, analiza e disa prej tyre nuk do të kontribuonte në ndërtimin e një tabloje të përgjithshme të përmbajtjes mësimore, as në të dhëna që mund të përgjithësohen. Për këtë arsye, autorët e këtij studimi, përveç analizës së programeve mësimore, vendosën që në fokus të analizës të jenë tekstet shkollore, të cilat, edhe pse përdoren vetëm pjesërisht për zbatimin e mësimdhënies, janë ende e vetmja përmbajtje mësimore e unifikuar në procesin mësimor.

1. SOCIOLOGJIA PËR VITIN E DYTË TË ARSIMIT TË MESËM

Kurrikula në sociologji për vitin e dytë të arsimit të mesëm daton që nga viti 2002 si lëndë e detyrueshme për të gjithë nxënësit në vitin e dytë të arsimit të mesëm. Në të ka paraqitje të elementeve të aspektit përfaqësues të demokracisë, siç janë sovraniteti demokratik, zgjedhjet e lira dhe të ndershme dhe partitë politike, por nuk ka përmbajtje për rëndësinë e mediave të lira. Nuk ka përfaqësim të aspektit të të drejtave të njeriut dhe aspektit institucional të demokracisë në program. Gjithashtu, nuk ka përmbajtje në program për shoqërinë civile ose përmbajtje që do të inkurajonte pjesëmarrjen qytetare. Ekziston një pasqyrë më e detajuar e përfaqësimit të përmbajtjes sipas programit në Aneksin 1.

Në lëndën Sociologji për vitin e dytë të shkollës së mesme janë analizuar dy tekste shkollore:

- Sociologjia për vitin e II-të të arsimit të mesëm të reformuar, nga Gordana Trajkova-Kostovska dhe Dimitar Mirçev (2002, botimi i përditësuar 2020) dhe
- Sociologjia për vitin e dytë e reformuar e arsimit të mesëm nga Nelko Stojanovski, Mileva Gjurovska dhe Zoran Matevski (2002, botimi i përditësuar 2009).

1.1 Analiza e tekstit shkollor Sociologji për arsimin e mesëm të reformuar të vitit II nga Gordana Trajkova-Kostovska dhe Dimitar Mirçev (2002, botimi i përditësuar 2020).

Në tekstin e parë shkollor të analizuar, një përfaqësim solid i përmbajtjes nga **aspekti përfaqësues i demokracisë** është i jashtëzakonshëm. Ka përfaqësim të drejtpërdrejtë të përmbajtjes në lidhje me sovranitetin demokratik dhe partitë politike dhe përfaqësim indirekt dhe të pamjaftueshëm të përmbajtjes që do të sqarojë rëndësinë e zgjedhjeve të lira dhe të ndershme dhe mediave të lira. Përveç kësaj, ekziston një rishikim i ligjshmërisë dhe legjitimitetit të qeverisë, dhe përmendet vetëqeverisja lokale si një shenjë dalluese e shtetit demokratik, dhe sigurohet një rishikim i rëndësishëm i BE-së si bashkësi politike dhe ndikimit të saj socio-politik dhe ekonomik.

Nga pikëpamja e të **drejtave të njeriut**, në tekstin shkollor nuk ka referencë të drejtpërdrejtë për të drejtat e njeriut, por shumica e përmbajtjes mbulohet në mënyrë indirekte nga një përshkrim i sociologjisë si shkencë, duke shpjeguar se sociologjia nënkupton që të gjithë njerëzit janë të barabartë dhe gëzojnë të drejta dhe liri të barabarta. Nga ana tjetër, ekziston një rishikim solid i aspekteve gjinore të të drejtave të njeriut, siç është përcaktimi i ndryshimit midis seksit dhe gjinisë.

Aspekti institucional i demokracisë mbulohet nga një referencë e drejtpërdrejtë për ndarjen e pushtetit si parimi themelor i një shteti demokratik, ndërsa roli i sundimit të ligjit përmendet vetëm pjesërisht, pa përmendur në mënyrë eksplicite rëndësinë e sundimit të ligjit në shoqëritë demokratike. Nga ana tjetër, nuk ka përfaqësim për parimet e qeverisjes së mirë. Në këtë seksion është e rëndësishme të përmendet se ka një gabim faktik në tekstin shkollor, sepse pretendohet se “*Gjykata e Lartë zgjedh Kuvendin dhe është autoriteti më i lartë gjyqësor*” (2020: 107), gjë që nuk është e vërtetë, pasi nga viti 2006 e në vazhdim, gjyqtarët e Gjykatës së Lartë zgjidhen nga Këshilli Gjyqësor.

Së fundi, ka pak përfaqësim indirekt të përmbajtjes së **pjesëmarrjes qytetare** në tekstin shkollor, por nuk ka përmbajtje të drejtpërdrejtë mbi rëndësinë e organizimit qytetar në një shoqëri demokratike. Ka vetëm një fjali në parathënie që mund të interpretohet si veprim inkurajues midis nxënësve, por nuk ka asgjë më specifike se kjo: “[teksti shkollor] mund t’ju ketë inkurajuar të merrni iniciativën më lirisht dhe me vendosmëri për të sjellë ndryshime në jetën tuaj dhe si të veproni në dobi të komunitetit shoqëror.”(2020: 4).

Nuk ka referenca të qarta dhe të qëndrueshme në tekstin shkollor. Diku autorët u referohen referencave akademike, por shpesh pretendime të caktuara nuk mbështeten nga ndonjë referencë. Nga bibliografia mund të theksohet se shumica e burimeve janë në gjuhën maqedonase ose serbe, pa praninë e literaturës tjetër të huaj dhe janë më të vjetra se dhjetë vjet, dhe ka shumë burime më të vjetra se 30 vjet nga viti i botimit të fundit të librit shkollor (2020). Anthony Giddens është quajtur sociolog amerikan disa herë, megjithëse Giddens njihet gjerësisht si sociologu më i rëndësishëm bashkëkohor anglez.

1.2. Analiza e teksteve shkollore: Sociologjia për vitin e dytë të arsimit të mesëm të reformuar, nga Nelko Stojanovski, Mileva Gjurovska dhe Zoran Matevski (2002, botimi i përditësuar 2009)

Ngjashëm me tekstin e parë të analizuar, nxënësi i dytë mbulon vetëm pjesërisht aspektin **përfaqësues të demokracisë**, kështu që ka përfaqësim indirekt të përmbajtjes në lidhje me sovranitetin demokratik, përfaqësim të drejtpërdrejtë të përmbajtjes në lidhje me partitë politike dhe pothuajse asnjë përfaqësim të përmbajtjes në lidhje me rëndësinë e zgjedhjeve të lira dhe të ndershme dhe mediave të lira si parakushte kryesore për demokracinë. Demokracia përkufizohet “si ekzistenca e barazisë politike midis njerëzve e shprehur përmes sintagmës së sundimit të popullit”, domethënë si “një sistem shoqëror në të cilin qytetarët zgjedhin përfaqësuesit e qeverisë, ushtrojnë kontroll mbi punën e tyre dhe kanë të drejtë të ndryshojnë mbajtësit e pushtetit” (2009: 98). Autorët shpjegojnë më tej se “demokracia sot përfaqëson një modë dhe një ëndërr të popullit”, ndërsa “funksionimi i saj praktik është ende plot pasiguri dhe paqartësi” (2009: 98).

Nga pikëpamja e të **drejtave të njeriut**, teksti shkollor citon drejtpërdrejt liritë dhe të drejtat në përputhje me Kushtetutën, kështu që ekziston një përfaqësim solid, i drejtpërdrejtë i të drejtave dhe lirive themelore politike dhe civile (të brezit të parë), i të drejtave socio-ekonomike dhe kulturore (të brezit të dytë), madje edhe i të drejtave kolektive të brezit të tretë të të drejtave të njeriut që përfaqësohen në kushtetutë si të drejta të bashkësive etnike. Nga ana tjetër, mungon më shumë informacion mbi universalitetin dhe pandashmërinë e të drejtave të njeriut, si dhe informacion mbi Deklaratën Universale të të Drejtave të Njeriut dhe dokumente të tjera ndërkombëtare.

Për më tepër, teksti shkollor ka një pasqyrë solide të formave të ndryshme të diskriminimit që rrjedhin nga pabarazitë sociale, megjithëse vetë teksti shkollor riprodhon përmbajtje të caktuara diskriminuese. Për shembull, në mësimin mbi sjelljen devijante¹⁶ homoseksualiteti përkufizohet si sjellje devijante e renditur si pjesë e fenomeneve devijante të ngjashme si krimi, alkoolizmi, varësia nga droga,

¹⁶ Sipas autorëve, “sjellje devijante përfaqëson çdo sjellje njerëzore që devijon ndjeshëm, përkatësisht shkel normat shoqërore të një komuniteti dhe shkakton reagim shoqëror të mospranimit” (2009: 60).

prostitucioni, vetëvrasja dhe bixhozi. Për më tepër, në seksionin ku diskutohet kriminaliteti, duke përdorur statistikat kombëtare nga viti 1973 dhe 1982, autorët shpjegojnë se gratë janë më pak të prira ndaj krimit sesa burrat, duke shpjeguar se ndër veprat penale që kryejnë gratë në një shkallë më të vogël janë veprat penale e tradhtisë bashkëshortore dhe abort i paligjshëm. Për më tepër, autorët shpjegojnë se arsyet e pjesëmarrjes së ndryshme të grave në krim është sepse *“Nëse një grua është e mbyllur në shtëpi dhe nuk ka ndonjë rol publik, ajo nuk ka mundësi të kryejë vepra penale. Në këtë mënyrë gruaja është e mbrojtur nga shumë komunikime, përgjegjësi, angazhime, gara, konflikte dhe udhëzohet të kujdeset për familjen, ndërsa kështu është më pak e ekspozuar ndaj ndikimit të faktorëve objektivëkriminogjenë”* (2009:63). Kjo riprodhon paragjykitime të bazuara në perceptime të vjetruara të shoqërisë, të cilat jo vetëm që nuk janë pjesë e shkencës moderne shoqërore, por janë faktikisht të pasakta, sepse sot në sistemin ligjor maqedonas nuk ka vepra penale të tradhtisë bashkëshortore ose abort të paligjshëm të përmendura në tekstin shkollor.

Sa i përket përmbajtjeve mbi **aspektin institucional të demokracisë**, për dallim nga teksti i mëparshëm për vitin e dytë, ky tekst nuk përmban përmbajtje mbi kategoritë e ndarjes së pushteteve, sundimin e ligjit apo parimet e qeverisjes së mirë.

Gjithashtu, ka shumë pak përmbajtje në tekstin shkollor për **pjesëmarrjen qytetare**, e cila u referohet lëvizjeve shoqërore dhe nuk thekson rëndësinë e shoqërisë civile dhe pjesëmarrjes qytetare për ekzistencën e një demokracie funksionale. Gjithashtu, nuk ka përmbajtje në tekstin shkollor që do të inkurajonte veprim të caktuar qytetar midis nxënësve.

Nga pikëpamja teknike, ka **referenca** të dobëta dhe të paqëndrueshme, ndërsa në fund të tekstit shkollor nuk ka bibliografi dhe lexuesi nuk ka këqyrje në literaturën e përdorur dhe nuk mund të informohet për literaturë shtesë nëse është i interesuar. Teksti shkollor është i mbushur me statistika të pakuptueshme shumë të vjetruara që mund të ishin zëvendësuar relativisht lehtë me të dhëna më të fundit dhe më të sakta, pasi të dhëna të tilla janë relativisht lehtësisht të qasshme. Për shembull, megjithëse botimi i analizuar i tekstit shkollor daton nga viti 2009, struktura e popullsisë sipas përkatësisë etnike është nga viti 1994 (dhe jo nga regjistrimi i vitit 2002), të dhënat për punësim janë nga viti 1999 dhe të dhënat për përkatësinë fetare të popullsisë së botës që nga viti 1993.

2. SOCIOLOGJIA PËR VITIN E TRETË TË ARSIMIT TË MESËM GJIMNAZ

Programi mësimor për sociologji për vitin e tretë të arsimit të mesëm, drejtimi gjimnaz daton nga viti 2002 dhe ka për qëllim nxënësit që kanë zgjedhur të ndjekin mësimin në drejtimin humanist- shoqëror, në drejtimin A dhe B. Në program ka përfaqësim të elementeve të aspektit përfaqësues të demokracisë si sovraniteti demokratik, zgjedhjet e lira dhe të ndershme, partitë politike dhe mediat e lira, por nuk ka përfaqësim të dy aspekteve të tjera (të drejtat e njeriut dhe institucionet), as të përmbajtjes për pjesëmarrje qytetare. Ekziston gjithashtu një mbivendosje e konsiderueshme me programim mësimor të analizuar më parë, për vitin e dytë. Pjesa më e madhe e përmbajtjes në programin mësimor për vitin e tretë tashmë është përpunuar ndjeshëm në programin e vitit të dytë, dhe kjo shprehet veçanërisht në aspektin e përmbajtjeve që kanë pikë të përbashkët me vlerat demokratike që janë objekt hulumtimi në këtë studim.

Në lëndën Sociologji për vitin e tretë të shkollës së mesme janë analizuar dy tekste shkollore:

- Sociologjia për arsimin e mesëm të reformuar, gjimnaz për vitin e III-të nga Ksenofon Ugrinovski dhe Trajan Krstevski (2004, botimi i plotësuar 2020) dhe
- Sociologjia për vitin e tretë të reformimit të arsimit të mesëm, gjimnaz nga Nelko Stojanoski, Mileva Gjurovska dhe Zoran Matevski (2004).

2.1 Analiza e tekstit shkollor: Sociologjia për vitin III-të, të reformuar të arsimit të mesëm nga Ksenofon Ugrinovski dhe Trajan Krstevski (2004, botimi i ndryshuar 2020).

Në tekstin shkollor ka një përfaqësim të drejtpërdrejtë të përmbajtjes në lidhje me **aspektin përfaqësues të demokracisë** që shpjegon sovranitetin demokratik dhe rolin e partive politike, ndërsa në mënyrë indirekte ka përmbajtje edhe për rëndësinë e zgjedhjeve të lira dhe të ndershme dhe mediave të lira. Gjithashtu, një nga parakushtet kryesore për ekzistencën e një shoqërie demokratike është nevoja për stabilitet socio-ekonomik, si dhe mundësia që udhëheqësit e zgjedhur në mënyrë demokratike të zëvendësohen nëse nuk plotësojnë nevojat e popullsisë ose nëse humbasin legjitimitetin demokratik.

Duke analizuar përfaqësimin e aspektit të të **drejtave të njeriut**, mund të theksohet se teksti shkollor vëren se nocioni qendror i demokracisë janë të drejtat e njeriut, mbrojtja e të cilave është një nga rolet themelore të shtetit. Kështu, ka një rishikim të drejtpërdrejtë të të drejtave politike dhe të drejtave të lira, si dhe të drejtave sociale të brezit të dytë të të drejtave të njeriut. Nga ana tjetër, nuk ka përmbajtje në tekstin shkollor që do të theksonte universalitetin dhe pandashmërinë e të drejtave të njeriut, si dhe përmbajtje më specifike mbi rëndësinë e konventave ndërkombëtare për të drejtat e njeriut. Gjithashtu, teksti shkollor ka përmbajtje diskriminuese ndaj popullsisë LGBT, duke deklaruar se “[n]ë fjalimin modern perëndimor, homoseksualët meshkuj etiketohen si ‘pederastë’ dhe femrat si ‘lezbike’. Gjithnjë e më shumë në media përdoret eufemizmi “person me orientim të ndryshëm seksual”” (2020: 84). Gjithashtu, organizimi i Paradave të Krenarisë përmendet në një kontekst tendencioz dhe negativ pa shpjeguar idenë e ekzistencës së tyre. Për këtë përmbajtje të diskutueshme në vitin 2021, Komisioni për Parandalim dhe Mbrojtje nga Diskriminimi (KPMĐ) miratoi një mendim që përcakton ngacmimin e zgjatur dhe të shumëfishtë në bazë të gjinisë, orientimit seksual, identitetit gjinor,

prejardhjes sociale dhe përkatësisë në një grup të marginalizuar.¹⁷ Në përputhje me këtë mendim, KPMD rekomandoi që Ministria e Arsimit dhe Shkencës (MASH) ta tërheqë këtë tekst shkollor më së voni në afat prej 6 muajve, ndërsa autorët të rishikojnë pjesët e kontestuara të tekstit shkollor. Përkundër një rekomandimi të tillë, gjetjet tona janë se teksti shkollor ende përdoret të paktën në një shkollë të mesme të Shkupit, kështu që mbetet e paqartë nëse dhe si Ministria e Arsimit dhe Shkencës veprimi sipas rekomandimit përkatës, gjegjësisht nëse shkollat ndaluan përdorimin e tekstit shkollor të kontestuar.

Во учебникот нема доволна застапеност на **институционалните аспекти** на демократијата, па така нема содржина за владеењето на правото или пак за начелата на добро владеење, а има само кратко, индиректно споменување на начелото за поделба на власта.

Në tekstin shkollor nuk ka përfaqësim të mjaftueshëm të **aspekteve institucionale të demokracisë**, kështu që nuk ka përmbajtje për sundimin e ligjit ose parimet e qeverisjes së mirë, dhe vetëm shkurtë, në mënyrë indirekte përmendet parimi i ndarjes së pushteteve.

Së fundi, nuk ka përfaqësim të drejtpërdrejtë në tekstin shkollor të përmbajtjes në lidhje me **pjesëmarrjen qytetare** ose rëndësinë e shoqërisë civile për demokracinë, ndërsa nuk ka element të veprimit inkurajues për nxënësit përveç në parathënien ku autorët thonë se (parafrazuar) *“teksti shkollor duhet t’u mundësojë nxënësve të formojnë qenien e tyre shoqërore në mënyrë që ata të mos jenë vëzhgues pasivë të asaj që po ndodh, por aktorë aktivë në jetën shoqërore”* (2020: 2).

Versioni i analizuar i tekstit shkollor (2020, një botim elektronik i disponueshëm në faqen e teksteve shkollore të Byrosë për Zhvillim të Arsimit) është i mbushur me gabime drejtshkrimore dhe gabime në formatim. **Referencat** janë të dobëta dhe jo të plota, ndërsa nga bibliografia theksohet se shumica e burimeve janë më të vjetra se 10 vjet dhe janë në gjuhën maqedonase ose serbe pa praninë e literaturës tjetër të huaj. Gjithashtu, disa nga informacionet statistikore janë të vjetra dhe të parëndësishme, për shembull ka të dhëna për prevalencën e varfërisë në Angli në vitin 1987.

2.2. Analiza e teksteve shkollore: Sociologjia për vitin e tretë të arsimit të mesëm të reformuar, gjimnaz nga Nelko Stojanoski, Mileva Gjurovska dhe Zoran Matevski (2004).

Ka përfaqësim shumë të vogël në tekstin shkollor të përmbajtjes që pasqyron **aspektin përfaqësues të demokracisë**, ku sovraniteti demokratik, zgjedhjet e lira dhe të ndershme dhe roli i medias së lirë përmenden vetëm në mënyrë indirekte, ndërsa ka përfaqësim më të drejtpërdrejtë të përmbajtjes për partitë politike. Në të njëjtën kohë, theksi vihet në faktin se demokracia si parim mbi të cilin janë organizuar shoqëritë moderne është një tendencë për qasje drejt barazisë, përkatësisht që të gjithë njerëzit janë të barabartë para ligjit.

Për më tepër, demokracia liberale përcaktohet përmes prizmit të të **drejtave të njeriut**, përkatësisht të drejtave të individit *“të ushtrorë liritë e tij civile në fushat*

¹⁷ Për më shumë detaje, shih: Mendimin e KPMD-së për ankesën nr. 0801-172/13 datë 23.12.2021. Në dispozicion në: <https://kszd.mk/wp-content/uploads/2022/01/0801-172-%D0%BE%D0%B4-23.12.21-Se-utvrduva-voznemiru-vanje.pdf>

ekonomike, politike dhe kulturore në kuadër të shoqërisë civile” (2004: 149). Pastaj në mënyrë të drejtpërdrejtë theksohet rëndësia e të drejtave dhe lirisë themelore politike dhe të drejtat socio-ekonomike përmenden vetëm në mënyrë indirekte në pjesën ku përpunohet shteti i mirëqenies. Nuk ka përmbytje për karakterin universal dhe të pandashëm të të drejtave të njeriut.

Nuk ka pothuajse asnjë përfaqësim të përmbytjes që pasqyron **aspektin institucional të demokracisë**, siç është ndarja e pushteteve, sundimi i ligjit ose parimet e qeverisjes së mirë.

Teksti përmban përmbytje për **shoqërinë civile** dhe rëndësinë e saj për demokracinë, por nuk ka përmbytje ose ushtrime që do të inkurajonin veprimin civil midis nxënësve.

Nuk ka asnjë referencë në tekstin shkollor, asnjë bibliografi dhe ka pjesë që janë marrë pothuajse drejtpërdrejt nga teksti i vitit të dytë ku përpunohet e njëjta përmbytje. Gjithashtu, të dhënat e vjetruara përdoren edhe për kohën e botimit të tekstit shkollor (2004), kështu që për shembull në seksionin për strukturën demografike të Maqedonisë, nuk ka të dhëna nga regjistrimi i vitit 2002, por të dhënat e fundit janë nga viti 1994.

3. SOCIOLOGJIA PËR ARSIMIN E MESËM, GJIMNAZ VITI I IV-T

Programi mësimor për Sociologji për vitin e katërt të arsimit të mesëm (lëndë zgjedhore) daton nga viti 2002 dhe, ndryshe nga dy programet mësimore të mëparshme (për vitin e dytë dhe të tretë), është përplot me përmbajtje të rëndësishme për vlerat demokratike. Ka përfaqësim të disa elementeve të aspektit përfaqësues të demokracisë, siç janë sovraniteti demokratik, zgjedhjet e lira dhe të ndershme, partitë politike dhe mediat e lira. Përveç kësaj, këto kategori shpjegohen evolucionarisht përmes prizmit të zhvillimit të shkencave shoqërore dhe autorëve kryesorë liberalë si Thomas Hobbes dhe John Locke, por edhe autorë si Friedrich Hayek, Robert Nozick, Pierre Bourdieu dhe Jürgen Habermas. Gjithashtu, aspekti i të drejtave të njeriut përfaqësohet në mënyrë solide, me përmbajtje si në karakterin universal ashtu edhe në atë të pandashëm të të drejtave të njeriut dhe konventave ndërkombëtare që më së shpeshti lihen jashtë përmbajtjeve të tjera mësimore, ndërsa ka një përfaqësim solid të përmbajtjes nga aspekti institucional i demokracisë siç është ndarja e pushtetit dhe sundimi i ligjit. Së fundi, në program ka një përfaqësim të përmbajtjes së shoqërisë civile. Edhe pse ky program është nga më të kompletuarit sa i përket vlerave demokratike, fatkeqësisht lënda mësimore e sociologjisë për vitin e katërt është zgjedhore dhe në të marrin pjesë vetëm një numër i vogël nxënësish nga fusha socio-humaniste, kombinimi B, i cili në një numër të madh të shkollave të mesme nuk përfaqësohet fare, madje edhe në rastet kur përfaqësohet, zgjidhet nga një numër jashtëzakonisht i vogël nxënësish.

Në lëndën Sociologji për vitin e tretë të shkollës së mesme janë analizuar dy tekste shkollore:

- Sociologjia për vitin e katërt për arsimin e mesëm të reformuar, gjimnaz nga Nelko Stojanoski, Zoran Matevski dhe Ksenofon Ugrinovski (2005) dhe
- Sociologjia për vitin e katërt të reformuar për arsimin e mesëm nga Ilo Trajkovski, Trajan Krsteski dhe Zoran Petrushevski (2005).

3.1. Analizë e tekstit shkollor: Sociologjia për vitin e katërt të arsimit të mesëm të reformuar nga Nelko Stojanoski, Zoran Matevski dhe Ksenofon Ugrinovski (2005).

Në pajtim me programin mësimor, ka një përfaqësim të drejtpërdrejtë dhe solid në tekstin shkollor të përmbajtjeve **për aspektin përfaqësues të demokracisë** si sovraniteti demokratik, zgjedhjet e lira dhe të ndershme, sistemi shumëpartiak dhe mediat e lira.

Për më tepër, ekziston një përpunim i hollësishëm i përmbajtjes së të **drejtave të njeriut**, ku përpunohen të drejtat themelore civile dhe politike, të drejtat socio-ekonomike dhe kulturore, dhe ekziston gjithashtu një pasqyrë e gjeneratës së tretë të të drejtave kolektive. Ekziston gjithashtu një referencë për karakterin universal dhe të pandashëm të të drejtave të njeriut, si dhe për disa deklarata dhe marrëveshje ndërkombëtare që garantojnë të drejtat dhe liritë e njeriut. Së fundi, teksti shkollor mbulon edhe punën e Gjykatës Evropiane të të Drejtave të Njeriut, e cila, për shembull, nuk përmendet as në tekstet shkollore për Hyrje në Drejtësi që do të analizohen më tej.

Ngjashëm si në aspektet e analizuara më parë, teksti ofron një përfaqësim të drejtpërdrejtë të përmbajtjes nga **aspekti institucional i demokracisë** siç janë

parimet e ndarjes së pushtetit dhe sundimit të ligjit, me anë të të cilave nxënësit mund të njihen në mënyrë solide me këto koncepte dhe rëndësinë e tyre për demokracitë moderne. Nga ana tjetër, nuk ka përmbajtje mbi parimet e qeverisjes së mirë.

Ka një mbulim të detajuar dhe relativisht cilësor të temës së **shoqërisë civile**, me theks të veçantë në shoqërinë civile dhe partneritetin. Nga ana tjetër, nuk ka asnjë përmbajtje apo ushtrim praktik në tekstin shkollor që do të inkurajonte veprimin qytetar midis nxënësve. Në këtë pjesë, autorët gjithashtu japin një përmbledhje kritike të shoqërisë civile në Maqedoni (në vitin 2004) dhe shpjegojnë se aktivizmi qytetar shpesh i referohet punës së organizatave joqeveritare, të cilat ata i karakterizojnë si *“konstrukt i qëndrueshëm i shoqërisë civile që nuk prek njerëzit e zakonshëm”* (2004:26). Ata shpjegojnë më tej se pa një klasë të mesme të qëndrueshme dhe të fortë, nuk ka bazë reale për inkurajimin e bamirësisë ndërsa me këtë organizimin më të gjerë qytetar. Megjithëse një rishikim i tillë kritik është i dobishëm, autorët vërejnë më tej se *“Maqedonia është e mbingarkuar sot nga një larmi të organizatave joqeveritare, për të cilat, disa besojnë, ndër të tjera, pastrojnë shuma të mëdha parash”* (2004: 24). Një konstatim i tillë është i pabazuar dhe nuk mbështetet nga prova ose referenca të përshtatshme, por mbështetet në një stereotip të vjetërsuar dhe të pakonfirmuar për organizatat joqeveritare. Për fat të keq, ky shembull është vetëm një nga shumë tekstet shkollore të analizuara, ku autorët, në vend që të mbështesin përmbajtjet mësimore me referenca dhe të dhëna të përshtatshme akademike, i bazojnë ato në mendime dhe paragjykime subjektive, kështu që tekstet shkollore, në vend që t'i çrrënjosin ato, inkurajojnë më tej stereotipet si të vërteta *“të pranuar shkencërisht”*.

Nga pikëpamja teknike, nuk ka asnjë referencë të drejtpërdrejtë në tekst, ekziston një bibliografi e shkurtër në të cilën shumica e burimeve nuk janë më të vjetra se 10 vjet. Burimet janë në maqedonisht dhe serbisht pa praninë e literaturës tjetër të huaj.

3.2. ociologjia për vitin e katërt të reformuar për arsimin e mesëm nga Ilo Trajkovski, Trajan Krsteski dhe Zoran Petrushevski (2005).

Teksti shkollor ofron një rishikim të drejtpërdrejtë dhe cilësor të përmbajtjes së aspektit përfaqësues të demokracisë, siç janë sovraniteti demokratik, zgjedhjet shumëpartiake, zgjedhjet e lira dhe të ndershme dhe partitë politike. Përveç kësaj, teksti ka përmbajtje solide që shpjegon rëndësinë e medias së lirë në krijimin e një publiku kritik dhe formimin e opinionit publik. Autorët përmendin gjithashtu procesin e decentralizimit si një mjet demokratik për përfshirje më të madhe të qytetarëve në vendimmarrje, nga e cila, të paktën në periudhën e botimit të tekstit shkollor (2005), pritej të tejkalonte problemin me partizimin e shtetit.

Në tekstin shkollor ka një përfaqësim të drejtpërdrejtë dhe cilësor të përmbajtjes për të **drejtat e njeriut**, përkatësisht për të drejtat personale dhe të lira, të drejtat politike dhe të lira, si dhe të drejtat socio-ekonomike dhe kulturore dhe karakterin universal dhe të pandashëm të të drejtave të njeriut. Për më tepër, në përputhje me programin mësimor, përmenden deklaratat universale të të drejtave të njeriut, dhe ka një rishikim solid të të drejtave të njeriut të përcaktuara në kushtetutën kombëtare. Së fundi, teksti shkollor gjithashtu shpjegon konceptin e veprimit afirmativ (diskriminimi pozitiv), si një mjet për mbrojtjen e të drejtave të njeriut

dhe sigurimin e barazisë në shoqëri.

Aspekti institucional i demokracisë është gjithashtu i përfaqësuar në mënyrë solide, kështu që ka një përfaqësim të drejtpërdrejtë të përmbajtjes mbi ndarjen e pushtetit dhe sundimin e ligjit, duke shpjeguar në detaje rëndësinë e këtyre koncepteve për shoqëritë demokratike. Nga ana tjetër, në tekstin shkollor nuk ka përfaqësim për parimet e qeverisjes së mirë.

Teksti shkollor ka një përfaqësim të drejtpërdrejtë dhe cilësor të përmbajtjes për **shoqërinë civile**, si dhe diskuton konceptin e “qytetarisë” (civicness), si një nga faktorët kryesorë për qeverisjen demokratike bazuar në qytetarinë aktive.

Pas çdo tërësie tematike ka një listë të **literaturës** plotësuese. Ka një bibliografi cilësore, me shumicën e literaturës së përdorur në gjuhën maqedonase dhe serbo-kroatisht, por prania e shumë autorëve të huaj është shumë e madhe.

4. HYRJE NË DREJTËSI PËR VITIN E TRETË TË ARSIMIT TË MESËM

Programi mësimor pas hyrjes në drejtësi për vitin e tretë të arsimit të mesëm daton që nga viti 2003 dhe u dedikohet nxënësve që kanë zgjedhur të ndjekin mësimin në fushën e shkencave shoqërore humane A. Në programin mësimor pothuajse nuk ka asnjë përfaqësim të tre aspekteve të identifikuar më parë të demokracisë (aspekti përfaqësues, aspekti i të drejtave të njeriut dhe aspekti institucional) me përjashtim të përmendjes së paqartë të sundimit të ligjit dhe shtetit të së drejtës si koncepte kryesore për shtetin demokratik. Gjithashtu, në program nuk ka përmbajtje për pjesëmarrjen qytetare apo shoqërinë civile. Për këtë lëndë, u analizua i vetmi tekst i disponueshëm: Hyrje në drejtësi për vitin e tretë të arsimit të mesëm nga Dimitar Bajallxhiev, Miodrag Micajkov dhe Dobrinka Taskovska nga botimi i vitit 2009.

4.1 Analiza e teksteve shkollore: Hyrje në drejtësi për vitin e tretë të arsimit të mesëm nga Dimitar Bajallxhiev, Miodrag Micajkov dhe Dobrinka Taskovska (2009).

Në tekstin shkollor ka një përfaqësim solid të aspektit përfaqësues të demokracisë, veçanërisht përmbajtjes së sovranitetit demokratik dhe nevojës për zgjedhje të lira dhe të ndershme, të cilat përfaqësohen drejtpërdrejt, ndërsa roli i partive politike përfaqësohet tërthorazi. Nga ana tjetër, nuk ka përfaqësim për përmbajtje që do të theksonte rolin e medias së lirë.

Nga ana tjetër, pothuajse nuk ka asnjë referencë në tekstin shkollor për të **drejtat e njeriut**, as për universalitetin dhe pandashmërinë e tyre ose për deklaratën universale të të drejtave të njeriut. Nëse nxënësi mëson vetëm nga ky tekst shkollor, ai nuk do të jetë në gjendje të gjejë në asnjë nga 300 faqet përmbajtje më specifike për të drejtat dhe liritë themelore të njeriut dhe qytetarit, ose për vlerat si liria, barazia, mosdiskriminimi, barazia gjinore, toleranca, drejtësia, përgjegjësia, as për zhvillimin historik të të drejtave të njeriut ose rregulloret ekzistuese ndërkombëtare për mbrojtjen e të drejtave të njeriut. Për shembull, madje as në pjesën e burimeve të së drejtës, nuk përmenden as konventat ndërkombëtare për mbrojtjen e të drejtave të njeriut, të cilat janë një burim i rëndësishëm i së drejtës në vendet që i kanë ratifikuar ato, përfshirë edhe për juridiksionin maqedonas.

Për më tepër, në tekstin shkollor ka një përfaqësim të drejtpërdrejtë të **aspekteve institucionale të demokracisë**, veçanërisht parimeve të ndarjes së pushteteve dhe konceptit të sundimit të ligjit dhe shtetit të së drejtës, por nuk ka përfaqësim të parimeve të qeverisjes së mirë. Gjithashtu është shqetësues fakti që teksti shkollor përmban të dhëna të vjetruara dhe të pasakta. Për shembull, megjithëse botimi i analizuar i tekstit shkollor është nga viti 2009, leksioni për sistemin e drejtësisë nuk pasqyron ndryshimet e mëdha ligjore të bëra në vitin 2006, kështu që teksti shkollor paraqet informacion të vjetruar dhe të pasaktë për mënyrën e përzgjedhjes dhe shkarkimit të gjyqtarëve dhe prokurorëve publikë. Gjithashtu, në pjesën për funksionimin e Qeverisë, theksohet se në përputhje me Kushtetutën e vitit 1991, Qeveria përbëhet nga 21 ministri, përfshirë Ministrinë për Emigracion, Ministrinë për Rini dhe Sport ose Ministrinë për Informacione. Kjo është e pasaktë, sepse numri i ministrive nuk parashikohet askund në Kushtetutë, as kjo përbërje e 21 ministrive nuk paraqitet në tekstin shkollor si një praktikë e vendosur, por ky informacion i referohet përbërjes së Qeverisë që ekzistonte midis viteve 1998 dhe 2002.

Më tej në tekstin shkollor ka një referencë të drejtpërdrejtë për **shoqërinë civile** si pjesë integrale e sistemit demokratik, por nuk ka përmbajtje që do të inkurajonte nxënësit të jenë qytetarë aktivë në mënyrë demokratike që marrin pjesë aktive në jetën qytetare.

Teksti shkollor mbulon material voluminoz që është i rëndë për lexim edhe për profesionistë me arsim të lartë në fushën e shkencave juridike dhe shoqërore. Sipas profesoreshës të intervistuar të kësaj lënde, për shkak të këtyre dobësive, nxënësit përballen me vështirësi në zotërimin e lëndës. Prandaj, ajo përshtat materialin dhe jep shembuj praktikë për të përafuar përmbajtjet mësimore dhe për tua bërë më të lehtë nxënësve. Ekzistojnë gjithashtu formulime dhe klasifikime anakronike në tekstin shkollor që nuk korrespondojnë me literaturën moderne ligjore dhe politike. Për shembull, seksioni për “organet politike, burokratike dhe ideologjike” përshkruan një lloj “aparati ideologjik të shtetit” të pretenduar, i cili, sipas autorëve, përbëhet nga institucione shtetërore arsimore dhe kulturore, radio-televizioni shtetëror dhe shtëpi botuese dhe gazetareske shtetërore, të cilat pohojnë se nëpërmjet këtyre institucioneve “*shteti kryen funksionin e socializimit dhe indoktrinimit ideologjik të popullsisë në mënyrë shumë efikase dhe pa dhimbje*” (2009: 146).

Nuk ka **referenca** për autorë të tjerë në tekst, as bibliografi të burimeve të përdorura, kështu që nuk mund të bëhen analiza të burimeve të literaturës së përdorur, përkatësisht nëse autorët kanë përdorur literaturë të huaj ose literaturë jo më të vjetër se 10 vjet nga koha e botimit të tekstit. Përmbajtja e tekstit shkollor është marrë pothuajse tërësisht nga teksti shkollor për vitin e parë të studimeve juridike, Hyrje në drejtësi (2009) nga i njëjti autor (Dimitar Bajallxhiev në bashkëpunim me Miodrag Micajkov dhe Dobrinka Taskovska). Përkatësisht, edhe pse renditja e përmbajtjes është pjesërisht e riorganizuar, fillimet e pothuajse të gjithë kapitujve janë identike (dhe nganjëherë kapituj të tërë), kështu në tekstin shkollor të shkollës së mesme nuk janë përmendur paragrafë të caktuar me përmbajtje më të detajuar. Nga ana tjetër, pothuajse nuk ka përmbajtje të shkruar posaçërisht (të përshtatur) për nevojat e nxënësve të shkollave të mesme. Një përjashtim nga kjo, përkatësisht e vetmja përmbajtje e re dhe origjinale, janë paraqitjet grafike që përmbledhin klasifikime dhe ndarje të caktuara që janë shpjeguar paraprakisht në mënyrë narrative.

5. E DREJTA DHE RREGULLIMI SHETËTOR

Programi mësimor për lëndën E drejta dhe rregullimi shtetëror për vitin e parë të arsimit të mesëm në drejtimin ekonomik-juridik dhe tregtar daton nga viti 2019. Ka një përfaqësim të pjesshëm të elementeve të aspektit përfaqësues të demokracisë në program, kështu që ka përmbajtje për sovranitetin demokratik dhe zgjedhjet, por nuk ka përmbajtje për partitë politike dhe mediat e lira. Nga ana tjetër, në program nuk përmenden të drejtat e njeriut, ndërsa elementet e aspektit institucional të demokracisë përfaqësohen më mirë, kështu që ka përmbajtje për ndarjen e pushtetit dhe sundimin e ligjit, por nuk ka përmbajtje për parimet e qeverisjes së mirë. Nuk ka përmbajtje në program në lidhje me shoqërinë civile ose inkurajimin e pjesëmarrjes qytetare. Për këtë lëndë u analizua teksti shkollor E drejta dhe rregullimi shtetëror për vitin e parë të arsimit të mesëm profesional nga Radmilla Kuçullovka, Viktorija Sotiroska dhe Vladimir Grnçarevski, në vitin 2021.

5.1 Analizë e tekstit shkollor: E drejta dhe rregullimi shtetëror për vitin e parë të arsimit të mesëm profesional, nga Radmilla Kuçullovka, Viktorija Sotiroska dhe Vladimir Grnçarevski (2021).

Teksti shkollor paraqet vetëm pjesërisht dhe tërthorazi tiparet themelore të **aspektit përfaqësues të demokracisë** në fushën e sovranitetit demokratik, zgjedhjeve të lira dhe të ndershme dhe pluralizmit politik, përkatësisht ekzistencën e disa partive politike, ndërsa nuk ka asnjë referencë për rëndësinë dhe rolin e mediave të lira. Është e rëndësishme të përmendet se në shpjegimin e sovranitetit demokratik, autorët theksojnë sundimin e shumicës pa përmendur të drejtat dhe interesat jo-shumicë: *“Pushteti në një demokraci e nxjerr fuqinë e tij nga mandati që i jepet nga qytetarët. Pushteti ushtrohet në emër të popullit dhe në interes të shumicës së popullit. Populli merr pjesë në vendimmarrjen për çështjet shtetërore.”* (2021:74). Përveç kësaj, megjithëse paraqiten disa teori për krijimin e shtetit (teoria e forcës, teoria e marrëveshjes, teoria e klasës), të cilat sugjerojnë pluralizmin në teori dhe mungesën e konsensusit shkencor në përkufizimin e tij, autorët më pas nxjerrin përkufizimin e mëposhtëm për shtetin: *“Përveç termave dhe përkufizimeve të ndryshme për shtetin, të gjithë arrijnë në të njëjtin kuptim - se shteti është një kategori klasore dhe shoqërore që disponon me një aparat të detyrimit fizik”.* (2021: 28). Një formulim i tillë është i pasaktë dhe pjesërisht i vjetruar, sepse në shkencat politike moderne nuk ka konsensus shkencor për karakterin klasor të shtetit.

Megjithëse teksti shkollor quhet E drejta dhe rregullimi shtetëror dhe synon të përpunojë përmbajtje në lidhje me të drejtën, ndërsa i njëjti është relativisht i ri dhe u botua në vitin 2021, pothuajse nuk ka përmbajtje që përpunon dhe shpjegon të **drejtat e njeriut**. Të drejtat e njeriut, si fjalë kyçe, përmenden vetëm në pjesën për karakteristikat e përbashkëta të sistemeve politike demokratike ku theksohet se *“Të drejtat e njeriut respektohen dhe garantohen.* (2021: 74, 75) *Të gjithë janë të barabartë para ligjit”* (2021: 74) dhe se *“Ekziston liria e mendimit”* (2021: 75) ku nuk ka shpjegim më të hollësishëm se çfarë do të thotë kjo në të vërtetë në praktikë. Gjithashtu nuk përmenden konventat kryesore ndërkombëtare për mbrojtjen e të drejtave të njeriut, në ratifikimin e të cilave secili shtet angazhohet për respektimin e të drejtave të njeriut.

Sa i përket **aspektit institucional të demokracisë**, mund të vërehet përfaqësimi adekuat dhe i drejtpërdrejtë i parimit të ndarjes së pushteteve dhe rëndësisë së pushtetit të kufizuar në sistemet demokratike. Ekziston edhe një rishikim i drejtpërdrejtë, por relativisht i shkurtër i konceptit të sundimit të së drejtës ku theksohet se “Sundimi i së drejtës lidhet drejtpërdrejt me kontrollin e bartësve të pushtetit, të cilët duhet të mbajnë përgjegjësi dhe çdo shkelje e së drejtës prej tyre duhet të sanksionohet në mënyrë të pashmangshme.” (2021: 186), dhe se kjo nënkupton “barazinë e të gjithëve para ligjeve” (2021: 187) dhe mbrojtjen universale gjyqësore. Nga ana tjetër, nuk ka asnjë referencë për parimet e qeverisjes së mirë.

Nuk ka përmbajtje në tekstin shkollor për **shoqërinë civile**, as për nxitjen e veprimit civil midis nxënësve.

Në tekstin shkollor ka **referenca** të sakta dhe të qëndrueshme dhe një bibliografi të rregullt. Përdorimi i burimeve ndërkombëtare reduktohet në burime në gjuhën serbe, pa ndonjë referencë të marrë nga gjuha angleze ose ndonjë autor tjetër i huaj. Shumë nga burimet janë më të vjetra se 10 vjet, ndërkaq ka edhe burime nga librat e shkruar në vitet 1980, që do të thotë se janë përdorur burime 40 vjeçare.

6. ARSIMI QYTETAR PËR VITIN E PARË TË ARSIMIT PROFESIONAL

Programi mësimor për arsim qytetar për vitin e parë të arsimit profesional u miratua në vitin 2019 dhe, ndryshe nga shumica e programeve mësimore të tjera të analizuara në kuadër të këtij studimi, ofron një pasqyrë më të detajuar të përmbajtjeve që do të përfshihen me lëndën. Programi është i pasur me përmbajtje që përcjell vlera demokratike dhe ka një përfaqësim të mirë të të tre aspekteve të analizuara të demokracisë (aspekti përfaqësues, aspekti i të drejtave të njeriut dhe aspekti institucional i demokracisë). Ky është i vetmi program që paraqet parimet e qeverisjes së mirë, duke përmendur konceptin e interesit publik, format dhe llojet e ndryshme të korrupsionit, si dhe konceptet e drejtësisë sociale dhe drejtësisë. Së fundi, programi përmban përmbajtje për shoqërinë civile, si dhe përmbajtje që inkurajon drejtpërdrejt pjesëmarrjen dhe veprimin qytetar midis nxënësve.

6.1. Arsimi qytetar për arsimin e mesëm profesional - Udhëzues për mësimdhënësit (2021)

Në mungesë të një teksti shkollor për arsim qytetar, u analizua udhëzuesi për mësimdhënësit, i përgatitur nga një grup autorësh dhe i mbështetur nga Qendra Maqedonase për Edukim Qytetar dhe USAID, i cili ofroi udhëzime të hollësishme për mësimdhënësit se si të zbatojnë programin për arsim qytetar. Edhe pse nuk është libër shkollor në kuptimin klasik, udhëzuesi është i pasur me përmbajtje cilësore që mbulon plotësisht dhe drejtpërdrejt të gjitha elementet e përshkruara më parë të vlerave demokratike nga të tre aspektet e analizuara (aspekti përfaqësues, aspekti i të drejtave të njeriut dhe aspekti institucional).

Aspekti përfaqësues i demokracisë përfaqësohet drejtpërdrejt në përmbajtjen e udhëzuesit ku trajtohen qartë elementët e sovranitetit demokratik, zgjedhjet e lira dhe të ndershme, sistemi shumë partiak, si dhe roli i medias së lirë, i cili në pjesën më të madhe të përmbajtjes tjetër mësimore është lënë pas dore. Përveç rolit të medias së lirë, udhëzuesi përmban gjithashtu përmbajtje bashkëkohore mbi parimet gazetareske të objektivitetit, vërtetësisë, etikës dhe pavarësisë, si dhe përmbajtje mbi edukimin mediatik dhe rreziqet e censurës dhe vetë-censurës mediatike. Këto janë koncepte mjaft relevante për të kuptuar sfidat bashkëkohore me të cilat përballen mediat, ndërsa me këtë edhe shoqëritë demokratike në tërësi. Së fundi, udhëzuesi trajton gjithashtu në një mënyrë të detajuar, por mjaft të thjeshtë, përmbajtjen që lidhet me decentralizimin dhe vetëqeverisjen lokale.

Për sa i përket të **drejtave të njeriut**, udhëzuesi ofron gjithashtu pasqyrën më të mirë të të drejtave të njeriut që janë përpunuar në detaje. Për shembull, ekziston një mbulim dhe dallim cilësor midis lirive dhe të drejtave themelore civile dhe politike të gjeneratës së parë të të drejtave të njeriut dhe të drejtave ekonomike, sociale dhe kulturore. Për më tepër, udhëzuesi i referohet në disa vende Deklaratës Universale të të Drejtave të Njeriut si burim i së drejtës dhe thjesht shpjegon konceptet e universalitetit, pa tjetërsimit pandashmërisë dhe absolutitetit të të drejtave të njeriut. Së fundi, udhëzuesi adreson rëndësinë e drejtësisë sociale dhe barazisë gjinore, përmbajtje që është shumë më pak e përfaqësuar në programet mësimore dhe tekstet e tjera të analizuara.

Duke analizuar përfaqësimin e përmbajtjes nga **aspekti institucional i demokracisë**, mund të vërehet një përfaqësim i drejtpërdrejtë dhe i detajuar i parimeve të ndarjes së pushtetit dhe sundimit të ligjit, si dhe i parimeve të qeverisjes së mirë që nuk përfaqësohen në përmbajtje të tjera mësimore. Për shembull, udhëzuesi thekson rëndësinë e një qeverie transparente dhe të përgjegjshme, si dhe faktin se *“Çdo qytetar mund të kritikojë Qeverinë dhe/ose të kërkojë një shpjegim për vendime të miratuara. Qeveria i përgjigjet pyetjeve dhe kërkesave të qytetarëve”* (2021: 284). Ekziston gjithashtu një referencë e veçantë për problemin e korrupsionit dhe përmes përkufizimeve dhe shembujve lehtësisht të kuptueshëm, janë përpunuar forma të veçanta të korrupsionit si konflikti i interesit, ryshfeti, nepotizmi, favorizimi dhe klientelizmi politik. Gjithashtu, udhëzuesi shpjegon lidhjen negative midis të drejtave të njeriut dhe korrupsionit: *“Korrupsioni ndikon në aftësinë e shtetit për të mbrojtur të drejtat e njeriut dhe për të përmbushur detyrimet e tij, veçanërisht për të siguruar një gjyqësor funksional dhe një gjykim të drejtë, polici, shëndetësi, arsim dhe shërbime sociale, etj.”* (2021: 335). Së fundi, udhëzuesi gjithashtu shqyrton vlerat e BE-së dhe përfitimet e mundshme për vendet candidate siç është Republika e Maqedonisë së Veriut nga anëtarësimi në BE.

Përmbajtja në lidhje me **pjesëmarrjen qytetare** përfaqësohet gjithashtu në mënyrë cilësore. Ka përpunim të drejtpërdrejtë dhe cilësor të konceptit të shoqërisë civile, si dhe rëndësinë e shoqatës qytetare, avokimit dhe vullnetarizmit, si dhe rëndësinë e shoqatave dhe fondacioneve qytetare. Për më tepër, përmbajtja është e mbushur me ushtrime praktike që inkurajojnë pjesëmarrjen qytetare dhe përmbajtjen që rrit ndërgjegjësimin qytetar për zhvillimin e qëndrueshëm, mbrojtjen e mjedisit dhe ndërtimin e shprehive të përgjegjshme.

Ndryshe nga përmbajtjet e tjera mësimore që vështirë se adresojnë çështjen e **përfshirjes qytetare** në nivel shkollë, udhëzuesi ofron një pasqyrë të drejtpërdrejtë në lidhje me: *„Në kuadër të shkollës, nxënësit individualisht ose të organizuar - përmes organizatës së shkollës së mesme mund t'i propozojnë iniciativat e nxënësve udhëheqjes së shkollës. Çdo nxënës ka të drejtë të paraqesë një kërkesë përkatëse me një projekt-iniciativë që mund t'i referohet aktiviteteve të ndryshme të nxënësve, përmirësimit të kushteve në shkollë, etj. Çdo shkollë duhet të përpigjet që nxënësit e saj të kontribuojnë me mendimet e tyre dhe të ndikojnë në vendimmarrje”*(2021: 319). Gjithashtu, udhëzuesi thekson rëndësinë e organizimit të shkollave të mesme përmes organeve përfaqësuese (organizatat e shkollave të mesme) dhe sugjeron se shkollat duhet të stimulojnë përfshirjen e nxënësve në procesin e vendimmarrjes.

Nuk ka asnjë referencë të drejtpërdrejtë në udhëzues, por ekziston një bibliografi solide me shumë burime ndërkombëtare dhe në gjuhën angleze. Më shumë se gjysma e burimeve nuk janë më të vjetra se 10 vjet.

7. ETIKA PËR VITIN E DYTË TË ARSIMIT TË MESËM

Programi mësimor për lëndën e etikës për vitin e dytë të arsimit të mesëm (lëndë zgjedhore për të gjitha fushat arsimore) daton nga viti 2002. Në program, pothuajse nuk përmendet asnjë përmbajtje që i referohet tre **aspekteve të demokracisë** së analizuar (aspekti përfaqësues, aspekti i të drejtave të njeriut dhe aspekti institucional) me përjashtim të përmendjes indirekte të të drejtave themelore të njeriut. Për këtë lëndë është analizuar teksti Etika për arsimin e mesëm të vitit II nga Kirill Temkov nga viti 2004.

7.1 Analiza e teksteve shkollore: Etika për vitin e dytë të arsimit të mesëm nga Kirill Temkov (2004).

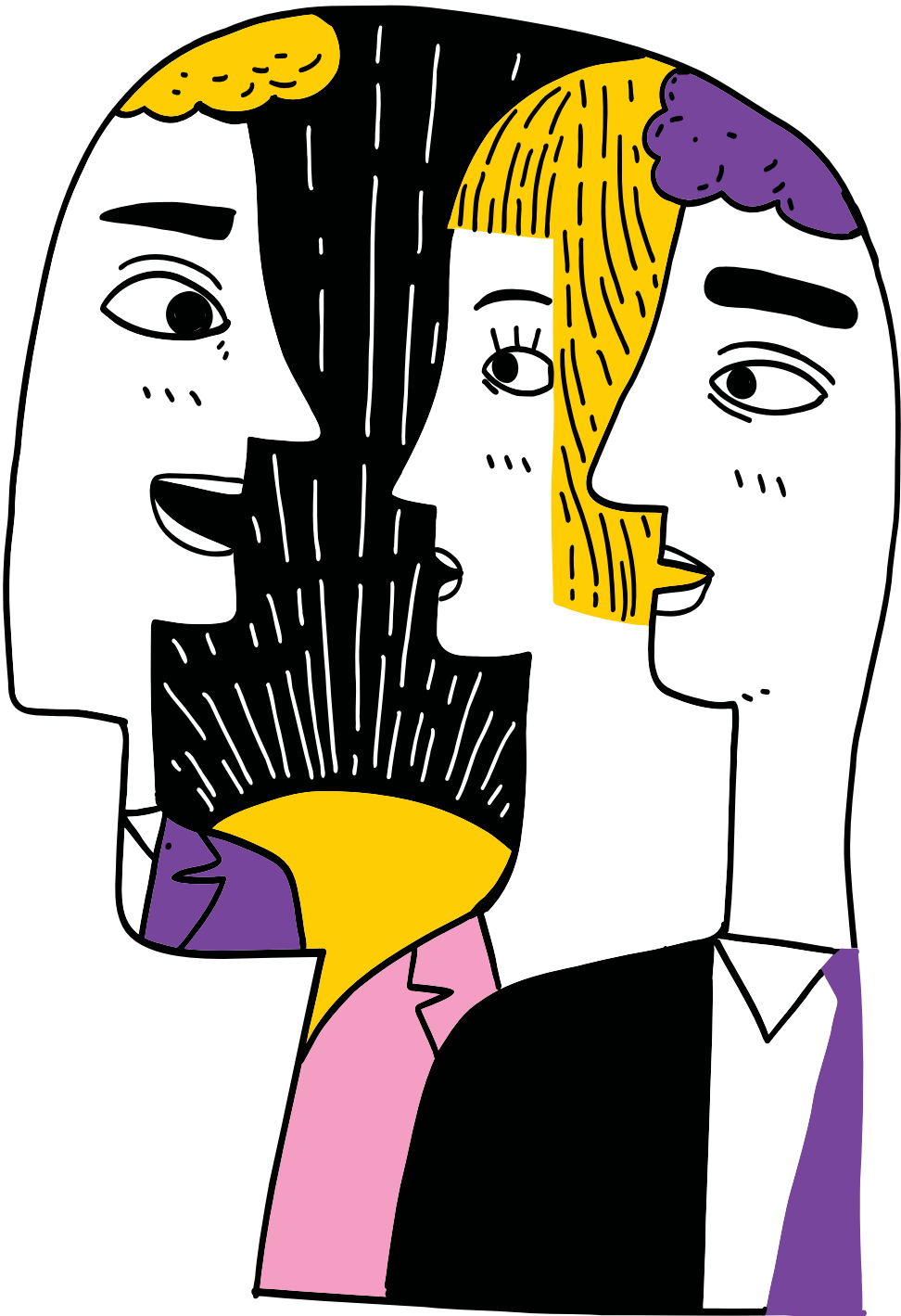
Teksti shkollor përqendrohet kryesisht në çështjet etike që lidhen me etikën si disiplinë dhe sfidat me të cilat përballet. Nuk ka përfaqësim në tekstin shkollor të asnjë prej elementeve të **aspektit përfaqësues të demokracisë** (sovrانيتeti demokratik, zgjedhjet, partitë politike, media e lirë, etj.). Nga ana tjetër, teksti shkollor ofron një përshkrim më të përgjithshëm të demokracisë si “barazia e njerëzve, pavarësia e tyre në pikëpamjet e shoqërisë, liria e tyre për të jetuar, vepruar dhe për të zgjidhur të gjitha çështjet, madje edhe të shoqërisë” (2004: 277). Sipas tekstit shkollor, nocioni demokraci “rrjedh nga jeta qytetare dhe etika” (2004:277).

Teksti përmban një mësim integral për të **drejtat e njeriut**, të titulluar “Të drejtat e njeriut” (2004:289), duke dhënë një pasqyrë të të drejtave dhe lirive themelore të njeriut. Në këtë mësim, autori përpiket të krijojë një lidhje midis etikës si një fushë që afirmon moralin që kundërshton “diskriminimin, jo-lirinë, skllavërinë, heqjen e të drejtave, pabarazinë, nënshtrimin dhe superioritetin” (2004: 289) dhe rëndësinë e të drejtave të njeriut në kuptimin afirmativ si një mjet, por edhe një qëllim për të kapërcyer këto vlera dhe dukuri negative. Autori i librit shkollor e lokalizon historikisht shfaqjen e koncepteve të barazisë në “sloganin e famshëm të Revolucionit Francez të vitit 1789: “liri, barazi, vëllazëri” (2004: 289). Gjithashtu, autori i referohet Deklaratës së të Drejtave të Njeriut, duke e vendosur atë si dokumentin më të rëndësishëm etik dhe ligjor në epokë, si dhe përpunohet edhe funksioni etik i të drejtave të njeriut. Në vazhdim të mësimin, u regjistruan shprehimisht 29 nene të Deklaratës së të Drejtave të Njeriut.

Në tekstin shkollor nuk ka pothuajse asnjë përmbajtje nga **aspekti institucional** i demokracisë. Një përjashtim nga kjo është përmendja e “shtetit të së drejtës” në kontekstin e barazisë së qytetarëve dhe se “askush nuk është mbi ligjin, përkatësisht askush nuk është i përjashtuar nga rregullat e tij” (2004: 278).

Nuk ka përmbajtje në tekstin shkollor që i referohet **shoqërisë civile**, por ka përmbajtje që i referohet inkurajimit të veprimit civil dhe etik. Për shembull, ka një seksion të veçantë në mësimin mbi “Të drejtat e njeriut” që përcjell një mesazh veprimi për lexuesin dhe pjesëmarrësit në procesin arsimor. Atje, autori barazon të gjitha të drejtat e njeriut me “normat morale” (2004:292). Thirrja për veprim konsiston në afirmimin e të drejtave të njeriut dhe zbatimin e tyre personal, dhe formulohet si më poshtë: “Angazhohu për të drejtat e njeriut! Shpjego dhe lufto për to! Zbatoni ato në sjelljen tuaj! Mos bëni asgjë që do të shkelte të drejtat e tjetrit! Vazhdimisht lexoni dokumentet e të drejtave të njeriut, monitoroni zhvillimin dhe plotësimet e tyre!” (2004:292).

Për më tepër, teksti shkollor vëren disa formulime të diskutueshme dhe diskriminuese në lidhje me varësitë dhe sëmundjet ngjitëse pa marrë parasysh njohuritë moderne shkencore.

8. ILOZOFIA PËR VITIN E KATËRT TË ARSIMIT TË MESËM

Programi mësimor për lëndën e filozofisë për vitin e katërt të arsimit të mesëm (lëndë e detyrueshme për të gjitha fushat arsimore) daton nga viti 2002 dhe organizohet në mënyrë kronologjike dhe trajton disiplinat kryesore filozofike midis filozofëve më të rëndësishëm ose mësimeve filozofike. Programi nuk është aq i detajuar dhe të të pothuajse nuk përmendet asnjë përmbajtje që i referohet tre aspekteve të demokracisë së analizuar (aspekti përfaqësues, aspekti i të drejtave të njeriut dhe aspekti institucional) me përjashtim të përmendjes indirekte të të drejtave themelore të njeriut. Për këtë lëndë janë analizuar dy tekste shkollore:

- Filozofia për arsimin e mesëm të reformuar të vitit IV nga Stefan Sidovski dhe Kirill Temkov (2009) dhe
- Filozofia për vitin IV të reformuar të arsimit të mesëm nga Bajram Selmani (2009) botuar në gjuhën shqipe.

8.1. Analizë e tekstit shkollor: Filozofia për vitin IV të reformuar të arsimit të mesëm nga Stefan Sidovski dhe Kirill Temkov (2009).

Ligjëratat në tekstin e filozofisë në gjuhën maqedonase për vitin e 4-t, organizohen sipas kronologjisë historike dhe kryesisht merren me disiplinat kryesore filozofike të secili filozof apo mësim filozofik. Prandaj, elementet **e aspektit përfaqësues të demokracisë**, siç janë “sovrانيتeti demokratik”, “zgjedhjet e lira dhe të ndershme”, “Partitë politike”, “Media e lirë”, etj., nuk përpunohen drejtpërdrejt. Në vend të kësaj, mund të vërehen fusha (kategori) të lidhura që në një farë mënyre aludojnë në kategori që parashikohen si çyçe për analizën e teksteve shkollore. Megjithëse këto kategori nuk janë në përputhje ideale me njëra-tjetrën, ato ende lënë hapësirë për interpretim dhe analogji me kuptimet moderne të këtyre kategorive. Kështu, në vend të “sovrانيتetit demokratik”, mund të respektohet koncepti i “sovrانيتetit”, në vend të “zgjedhjeve të lira dhe të ndershme”, mund të vërehet “sistemi parlamentar”, në vend të “medias së lirë” mund të vërehet “liria e mendimit dhe e fjalës”. Për shembull, “liria e mendimit dhe e fjalës” (2009:263) përfaqësojnë fusha që aludojnë në media të lira dhe kanë potencialin në orën mësimore të përpunohen nga ky këndvështrim nga ligjëruesi.

Për më tepër, ekziston një përfaqësim indirekt i aspektit të të **drejtave të njeriut** në tekstin shkollor, megjithëse kjo është relativisht periferike dhe jo e plotë. Për shembull, në ligjëratën për John Locke, shkurtimisht, në një paragraf, janë përshkruar disa nga pikëpamjet e tij në lidhje me rendin shoqëror. Prandaj, ndërtimi i shoqërisë duhet të synojë zhvillimin e lirisë së njeriut dhe të drejtave të njeriut: “*Për shoqërinë, Locke beson se duhet të ndërtohet në mënyrë racionale dhe në mënyrë që të zhvillohen liritë e njeriut dhe të drejtat e njeriut*” (2009:189). Për më tepër, në leksionin për Enciklopedistët, thuhet se mendimi filozofik dhe shkencor i epokës së re ka nxitur zhvillimin në fushën sociale me ndryshime të mëdha shoqërore dhe shpirtërore. Këtu theksohet gjithashtu Revolucioni Francez i vitit 1789, si dhe Deklarata e tij për të Drejtat e Njeriut dhe Qytetarit, duke përmendur pjesët në lidhje me të drejtat e njeriut. Së fundi, në ligjëratën *Mendimi bashkëkohor* (2009: 295), autorët si një nga arritjet në botën moderne, gjithashtu si një nga ndryshimet, me ton pozitiv, nxjerrin në pah idenë e praktikës së të drejtave të njeriut.

Nuk ka trajtim të drejtpërdrejtë të **aspektit institucional të shoqërisë** në tekstin shkollor, me përjashtim të një shpjegimi solid të konceptit të ndarjes së pushteteve në mësimin Montesquieu. Megjithëse nuk ka përmbajtje të drejtpërdrejtë mbi sundimin e ligjit dhe qeverisjen e mirë, mësimi mbi John Locke vëren se “pushteti duhet të jetë në shërbim të popullit” (2009: 189), ndërsa mësimi mbi Baruch de Spinoza vëren se “demokraci është kur shteti u shërben qytetarëve jo duke i kënaqur ata, por duke i edukuar që të jenë mbi të gjitha njerëz, të angazhohen dhe të jenë të moralshëm.” (2009:201)

Së fundi, ekziston një përfaqësim indirekt i konceptit të **shoqërisë civile** në tekstin shkollor, por nuk ka përmbajtje për të inkurajuar pjesëmarrjen qytetare. Në ligjëratën Mendimi bashkëkohor (2009: 297), si pjesë e botës moderne, autorët shqyrtojnë një pjesë të madhe të ndryshimeve të ndodhura në botë dhe në shoqëri, ku, ndër të tjera, theksohet vendosja e demokracisë si sistem themelor politik në shumicën e vendeve të botës. Në këtë drejtim, një nga përfitimet e demokracisë është veprimi joqeveritar. “*Sistemi themelor politik është bërë demokraci (...) – idetë lindin nga përparime të mëtejshme demokratike në vetëqeverisje, organizim rajonal, veprim joqeveritar, deklaram të drejtpërdrejtë politik për çdo çështje, etj.*” (2009: 297).

Në tekstin shkollor nuk ka **referenca** të qëndrueshme me përjashtim të citimeve të caktuara të drejtpërdrejta nga autorët që përpunohen ku nën paragrafin shënohet emri dhe mbiemri i autorit dhe titulli i veprës. Gjithashtu, nuk ka bibliografi në tekstin shkollor.

8.2. Analizë e tekstit shkollor: Filozofia për vitin IV të arsimit të mesëm të reformuar nga Bajram Selmani (2009) - në gjuhën shqipe.

Nuk ka përfaqësim të drejtpërdrejtë të elementeve të **aspektit përfaqësues të demokracisë** në tekstin shkollor, me përjashtim të sovranitetit demokratik që trajtohet në mënyrë periferike në mësimet në lidhje me Jean-Jacques Rousseau dhe John Locke. Gjithashtu nuk ka përfaqësim të termave “zgjedhje të lira dhe të ndershme”, “parti politike” dhe “media e lirë”, të cilat nuk përmenden në asnjë fushë, ndërsa nocionet e demokracisë shfaqen fillimisht në leksionet që kanë të bëjnë me periudhën e lashtë të filozofisë, pjesërisht me kritikën ndaj demokracisë tek Sokrati dhe Platoni, pjesërisht me lavdërimet tek Aristoteli.

Ky tekst pothuajse nuk paraqet aspektin e të **drejtave të njeriut**, me përjashtim të mësimet për Baruch de Spinoza ku thuhet se demokracia është forma më e mirë e organizimit të shoqërisë dhe se mbron më së miri liritë dhe të drejtat e njeriut. Një përfaqësim i ngjashëm indirekt ekziston në leksionin e John Stuart Mill ku përmendet se “*Shteti duhet të kufizojë sa më pak iniciativat, të drejtat, mendimet dhe interesat e popullit.*” (2009:98).

Ngjashëm me tekstin shkollor të mëparshëm, **aspekti institucional i demokracisë** përfaqësohet vetëm në pjesën e parimit të ndarjes së pushteteve, ndërsa nuk ka përmbajtje që lidhet me sundimin e ligjit ose parimet e qeverisjes së mirë.

Së fundi, ka një përfaqësim të drejtpërdrejtë të përmbajtjes në lidhje me **shoqërinë civile** në tekstin shkollor, por nuk ka përmbajtje që inkurajon veprimin qytetar dhe pjesëmarrjen midis nxënësve. Për shembull, në ligjëratën për Adam Smith-in dhe liberalizmin ekonomik, një pjesë i referohet nocionit të shoqërisë civile, të

përcaktuar si “rend civil” dhe sipas tekstit shkollor ai “rend” korrespondon tërësisht me natyrën e njeriut për të jetuar dhe menduar. “Në fushën e politikës, liberalizmi e ngre rendin civil si një rend natyror, përkatësisht një rend që i korrespondon natyrës dhe arsyes njerëzore” (2009:98).

Krahasuar me tekstin shkollor në gjuhën maqedonase, në këtë tekst mësimet janë më të shkurtra, pa elemente grafike, ilustrime dhe pa tema për reflektim dhe diskutim që janë të pranishme në tekstin shkollor në gjuhën maqedonase. Gjithashtu, në librin në gjuhën maqedonase, nxënësit kanë mundësi të informohen për literaturë shtesë të përkthyer në gjuhën maqedonase, ndërsa në librin në gjuhën shqipe nuk ka informacion të tillë për literaturë plotësuese.

GJETJE SHITESË NGA INTERVISTAT DHE FOKUS GRUPET

Ky seksion do të përmbledhë disa nga gjetjet nga intervistat me profesorët që japin lëndët dhe me **përfaqësues nga institucionet arsimore** që ishin objekt i analizës, si dhe nga fokus grupet me nxënësit. Siç tregohet në metodologji, intervistat dhe fokus grupet u zhvilluan për të marrë informacion bazë në lidhje me rrjedhën e procesit mësimor. Këto gjetje duhet të shërbejnë si bazë për hulumtime më të hollësishme në të ardhmen mbi mënyrën dhe cilësinë e zbatimit të mësimdhënies dhe transferimit të vlerave demokratike.

Mund të theksohet se përveç përmbajtjeve mësimore, roli i **stafit mësimor** është vendimtar për transmetimin e vlerave demokratike. Në të njëjtën kohë, është interesante të theksohet se edhe në të njëjta shkolla ka dallime të mëdha në kënaqësinë e nxënësve nga profesorë të ndryshëm dhe mënyrën se si ata ligjërojnë përmbajtjet mësimore. Aty ku profesorët janë të angazhuar dhe proaktivë, nxënësit stimulohen të marrin pjesë në orë dhe të diskutojnë, dhe vetë transferimi i përmbajtjes demokratike është padyshim më i mirë. Në këto raste, profesorët përdorin materiale shitesë, përdorin shembuj praktikë dhe diskutojnë tema interesante sociale, ku nxënësit inkurajohen të mendojnë dhe formojnë pikëpamjet e tyre.

Nga ana tjetër, **nxënësit** theksojnë se ka shembuj ku profesorët “më shumë sesa nxënësit presin të përfundojnë ora mësimore” ku mësimi është monoton dhe në ato raste nxitja e vetme për nxënësit është mësimi për notë. Gjithashtu, disa nga nxënësit u ankuan se ndonjëherë gjatë ligjëratave mund të vërehen angazhimet partiake të mësimdhënësve, ndërsa disa nga profesorët e intervistuar vunë re se ndonjëherë kolegët e tyre kanë pikëpamje të vjetruara, të cilat mund të paraqesin problem në transferimin e vlerave demokratike. Së fundi, u theksua se udhëheqjet e shkollave dhe shërbimet pedagogjike kanë mundësi të kufizuara për të ndikuar në punën e atyre profesorëve që nuk investohen mjaftueshëm në mësimdhënie, sepse shumica e tyre janë të punësuar në mënyrë të përhershme dhe nuk ka asnjë mekanizëm nxitës ose sanksionues që do të ndikonte në sjelljen dhe profesionalizmin e tyre.

Situata është e ngjashme me **mbikëqyrjen e jashtme të mësimdhënies** nga Byroja për Zhvillimin e Arsimit, e cila gjithashtu ka kapacitete të kufizuara dhe nuk mund të mbikëqyrë sa duhet punën e mësimdhënësve dhe zbatimin e programeve mësimore.

Nga fokus grupet, interesi i nxënësve për përmbajtjen qytetare dhe shoqërore ishte i jashtëzakonshëm, me disa nga nxënësit që theksuan se do të dëshironin të kishin më shumë përmbajtje për mënyrën e funksionimit të shtetit, cilat janë të drejtat dhe detyrimet e tyre, dhe kishte gjithashtu një interes për sistemet politike krahasuese në botë dhe arsim më të hollësishëm politik. Nevoja për më shumë përmbajtje të tilla, sipas nxënësve, lind nga fakti se me moshën madhore ata fitojnë të drejta politike dhe detyrime shoqërore për të cilat sistemi shkollor nuk i përgatit sa duhet, kështu që këtu, përveç të drejtës së votës, ata theksuan se do të ishte mirë të njiheshin me të drejtat dhe përgjegjësitë e tyre civile në fusha të tjera si pagimi i tatimeve, pjesëmarrja në komunikacion, etj. Nxënësit gjithashtu thanë se aktivitetet shitesë shkollore dhe jashtë shkollore janë një bazë e mirë për të mësuar vlerat demokratike dhe qytetare, ndërsa nxënësit nga

gjimnazi i Shkupit theksuan iniciativat dhe garat në të cilat disa prej tyre morën pjesë si një shembull i mirë që duhet të ndiqet edhe në të ardhmen.

Përveç kësaj, gjetjet tregojnë se edhe pse në përputhje me Ligjin për tekstet shkollore për arsimin fillor dhe të mesëm, të gjithë nxënësit, pavarësisht nga gjuha e mësimit, duhet të mësojnë nga një tekst, në praktikë ende ka shembuj ku në shkolla të ndryshme mësohet nga tekste të ndryshme. Ka edhe shembuj ku ka mungesë të qartë të teksteve shkollore dhe jo të gjithë nxënësit janë pajisur me tekste shkollore. Kjo i detyron profesorët të përshtatin mësimin dhe të mësojnë nga prezantimet ose me diktim. Ndërsa përdorimi i përmbajtjeve mësimore plotësuese mund të kontribuojë ndjeshëm në përmirësimin e mësimdhënies, është e paqartë nëse dhe sa këto materiale alternative mësimore janë në përputhje me programet mësimore dhe përmbajtjen e përcaktuar në tekstet shkollore. Përveç kësaj, duket se ky problem është veçanërisht i theksuar në mësimin e gjuhëve të tjera mësimore (shqip dhe turqisht), sepse atje disponueshmëria e teksteve shkollore është edhe më e ulët, dhe aty ku janë në dispozicion, profesorët ankohen për cilësi të ulët të përkthimit që i bën praktikisht të papërdorshme. Siç tregohet në shembullin e dy teksteve të filozofisë ku u konstatuan dallime midis përmbajtjes në dy tekstet shkollore, ka qasje të pabarabartë në përmbajtje, e cila duhet të hulumtohet dhe trajtohet më hollësisht në të ardhmen.

Për më tepër, gjetjet e grupeve të fokusit konfirmuan të dhënat e cituara më parë për pjesëmarrjen e ulët qytetare tek të rinjtë, si dhe gjetjet e analizës së përmbajtjeve mësimore në të cilat u konstatua se përmbajtja nuk inkurajon pjesëmarrjen qytetare. Shumica e nxënësve treguan se nuk ishin aktivë në aspektin qytetar dhe nuk mund të ndikonin në zgjidhjen e problemeve në komunitetin e tyre lokal. Nga ana tjetër, përvojat me pjesëmarrjen e nxënësve janë të ndara, kështu që nxënësit që vijnë nga gjimnazi i Shkupit theksuan se janë shumë të kënaqur me funksionimin e komunitetit të nxënësve, i cili është i zëshëm dhe proaktiv në përfaqësimin e interesave të nxënësve dhe ka bashkëpunim të mirë me udhëheqjen e shkollës, ndërsa nxënësit nga dy shkollat e tjera thanë se kjo nuk ndodh në shkollat e tyre.

Së fundi, përfaqësuesit e intervistuar të institucioneve theksuan se janë të vetëdijshëm për mangësitë në përmbajtjen ekzistuese mësimore dhe theksuan se presin që miratimi i ligjit të ri për arsimin e mesëm do të hapë derën për një koncept të ri të arsimit të mesëm të ngjashëm me atë për arsimin fillor që tashmë është miratuar. Megjithatë, paralajmëruan se kishte një rezistencë në mesin e stafit mësimdhënës për reforma më serioze dhe se ekzistonte frika e humbjes së fondeve ekzistuese të orëve që kanë profesorët.

Ndërsa shumica e këtyre gjetjeve duhet të hulumtohen më tej për të përcaktuar prevalencën dhe fushën e dukurive të përpunuara, ato duhet të merren parasysh gjatë zhvillimit të koncepteve të ardhshme të mësimdhënies në arsimin e mesëm. Megjithëse reforma është më se e nevojshme, ajo duhet të hartohet me kujdes për të siguruar zgjidhje të qëndrueshme dhe qasje të barabartë në përmbajtjet mësimore për të gjithë nxënësit pavarësisht nga gjuha mësimore ose përkatësia etnike.

KONKLUZIONE

Qëllimi i këtij studimi ishte përcaktimi i përfaqësimit dhe mënyrës në të cilën vlerat demokratike përfaqësohen në përmbajtjet mësimore në arsimin e mesëm. Nga sa më lartë, mund të konkludohet se programet mësimore dhe tekstet shkollore janë kryesisht të papërshtatshme dhe të vjetruara, prandaj mësimdhënësit shpesh japin mësim me ndihmën e materialeve mësimore plotësuese (prezantime, fletë mësimore, materiale të diktuar, etj.).

Nga programet mësimore dhe tekstet shkollore të analizuara mund të vërehet se ka një përfaqësim të pjesshëm të përmbajtjes që pasqyron vlerat bashkëkohore demokratike. Shumë nga konceptet demokratike të analizuara janë lënë jashtë ose përmenden vetëm në mënyrë indirekte, ndërsa nxënësit nuk marrin një pasqyrë të thjeshtë dhe të saktë të kuptimit dhe rolit të elementeve demokratike të analizuara.

Aspekti përfaqësues i demokracisë, krahasuar me aspektet e tjera, paraqitet në mënyrë më të detajuar, ku pothuajse të gjitha tekstet shkollore përmbajnë përmbajtje mbi sovranitetin demokratik, por mungojnë përmbajtje më të drejtpërdrejta që do të shpjegojë marrëdhëniet midis elementëve të analizuar dhe rëndësinë e zgjedhjeve të lira dhe të ndershme dhe mediave të lira.

Aspekti i **të drejtave të njeriut** përfaqësohet gjithashtu pjesërisht, duke mos pasur përmbajtje për karakterin universal dhe të pandashëm të të drejtave të njeriut dhe për konventat ndërkombëtare që garantojnë të drejtat e njeriut. Shqetësim i veçantë është fakti se ky aspekt pothuajse nuk përfaqësohet aspak në përmbajtjet mësimore për lëndët Hyrje në drejtësi dhe Ligj dhe rendi shtetëror.

Aspekti institucional i demokracisë përfaqësohet vetëm pjesërisht, por përsëri nuk ka përmbajtje të mjaftueshme të drejtpërdrejta për të shpjeguar rolin dhe kuptimin e parimeve të ndarjes së pushteteve dhe sundimit të ligjit. Nga ana tjetër, parimet e qeverisjes së mirë përfaqësohen vetëm në përmbajtjet mësimore për Edukim qytetar, ndërkaq nuk janë të pranishme në asnjë nga përmbajtjet e tjera mësimore.

Për më tepër, kryesisht nuk ka përmbajtje në përmbajtjet mësimore që do të inkurajonte pjesëmarrjen qytetare ose pjesëmarrjen e nxënësve dhe ka përmbajtje të kufizuar për shoqërinë civile dhe rolin e saj në demokraci. Ky konstatim është shqetësues, veçanërisht pasi përkon me përfshirjen e ulët qytetare të të rinjve dhe duhet të merret seriozisht parasysh gjatë përgatitjes së koncepteve të ardhshme për arsimin e mesëm.

Përfundim nga këto përfundime bën materiali mësimor me temën Arsimi qytetar për vitin e parë të arsimit të mesëm profesional dhe pjesërisht programi dhe tekstet shkollore për sociologji për vitin e katërt. Këto dy lëndë kanë përfaqësim të plotë dhe cilësor të elementeve të analizuara të demokracisë në të tre aspektet. Përveç kësaj, materiali mësimor për lëndën arsim qytetar është i pasur me përmbajtje të tjera bashkëkohore dhe relevante që thjesht shfaqen dhe kuptohen lehtësisht dhe është një shembull me të vërtetë i mirë që duhet të ndiqet në të ardhmen gjatë përgatitjes dhe prodhimit të përmbajtjes mësimore në lëndët e tjera të shkencave shoqërore.

Për më tepër, pothuajse në të gjitha tekstet shkollore të analizuara kanë përmbajtje të vjetruara, referenca joekzistente ose jo konsistente, dhe ka shembuj të rrallë të transferimit subjektiv dhe tendencioz të koncepteve të caktuara demokratike dhe shkencore nga autorët. Kjo bie ndesh me parimet bazë të shkrimit akademik dhe vë në pikëpyetje integritetin akademik të autorëve. Përpos kësaj, siç është theksuar, ka edhe shembuj të përmbajtjes diskriminuese, përkatësisht përmbajtje që inkurajon paragjykimet dhe stereotipet.

Së fundi, kjo analizë, përveç analizimit të përmbajtjeve mësimore, vuri në dukje ekzistencën e disa problemeve që duhet të analizohen më tej në disa studime të ardhshme. Probleme të tilla janë mungesa e teksteve shkollore, cilësia e ulët dhe disponueshmëria e dobët e teksteve shkollore në gjuhën shqipe dhe turke, angazhimi i pamjaftueshëm i disa profesorëve, si dhe mbikëqyrja e pamjaftueshme mbi zbatimin e përmbajtjeve mësimore dhe vetë mësimin. Ekzistojnë gjithashtu ndryshime të dukshme në mënyrën e transmetimit të përmbajtjes demokratike në paralelet në gjuhën maqedonase dhe shqipe, të cilat duhet të hulumtohen më tej dhe të adresohen në mënyrë adekuate.

REKOMANDIME

Program i ri për arsimin e mesëm të drejtimit gjimnaz

Nevojitet një program krejtësisht i ri për arsimin e mesëm, me qëllim të ndiqen rrjedhat arsimore moderne dhe për të siguruar integrim dhe vazhdimësi më të mirë të përmbajtjes që mësohet në arsimin fillor dhe të mesëm. Përmbajtjet e reja mësimore duhet të përgatiten përmes një procesi gjithëpërfshirës të bazuar në prova që do të kontribuojë në përfshirjen e përmbajtjes bashkëkohore demokratike dhe do të inkurajojë organizimin e nxënësve dhe pjesëmarrjen aktive qytetare. Ky proces duhet të udhëhiqet nga Ministria e Arsimit dhe Shkencës dhe Byroja për Zhvillimin e Arsimit me ndihmën e një grupi pune të ekspertëve vendas dhe të huaj arsimor dhe shkencëtarë nga fusha e shkencave sociale, ku Ministria e Arsimit dhe Shkencës do të duhet të sigurojë kushte të përshtatshme dhe mjete financiare, në bashkëpunim me organizatat dhe donatorët ndërkombëtarë.

Arsim qytetar për të gjithë nxënësit

Është e nevojshme të futet arsimi qytetar si lëndë e detyrueshme për të gjithë nxënësit në arsimin e mesëm sipas modelit dhe programit sipas të cilit mësohet kjo lëndë në arsimin e mesëm profesional katërvjeçar. Kjo do të thotë se i njëjti program duhet t'u ofrohet nxënësve në shkollat e mesme dhe në arsimin profesional trevjeçar. Programi dhe përmbajtjet mësimore për këtë lëndë në mënyrë të drejtpërdrejtë dhe cilësore përpunojnë vlerat demokratike dhe inkurajojnë pjesëmarrjen qytetare. Prandaj, kjo lëndë duhet të jetë e detyrueshme në programin mësimor për të gjithë nxënësit në arsimin e mesëm, sepse çdo nxënës është qytetar me të drejta dhe detyrime civile, përfshirë të drejtën e votës, të cilën secili do ta fitojë deri në moshën madhore. Nëse të drejtat qytetare janë universalisht të disponueshme për të gjithë, universalisht i arritshëm duhet të jetë edhe arsimi qytetar që kontribuon në ushtrimin më të informuar dhe më të përgjegjshëm të të drejtave dhe detyrimeve qytetare në përputhje me vlerat demokratike të analizuara në këtë studim. Për më tepër, studimi i kësaj lënde në vitin e parë të arsimit të mesëm do të sigurojë vazhdimësi për nxënësit që paraprakisht mësojnë përmbajtje të ngjashme në dy vitet e fundit të arsimit të tyre fillor.

Rishikimi i përmbajtjeve mësimore

Nq pajtim me programet mësimore të analizuara, ekziston një nevojë e jashtëzakonshme për rishikimin e programeve mësimore, si dhe për përgatitjen e teksteve të reja shkollore. Programet mësimore duhet të përgatiten përmes një procesi më të gjerë gjithëpërfshirës, ndërsa shembulli pozitiv me Programin dhe Udhëzuesin për Arsim qytetar (2021) duhet të merret si praktikë e mirë dhe të shërbejë si një udhërrëfyes për përgatitjen e programeve të ardhshme për lëndët e analizuara. Përveç kësaj, programet e reja mësimore duhet të shkruhen në mënyrë më të detajuar, në mënyrë që mësimdhënësit e lëndës të kenë më shumë udhëzime përmbajtësore dhe pedagogjike se si të kryejnë mësimdhënie dhe si të ndërtojnë kompetenca të përshtatshme qytetare tek nxënësit.

Është e nevojshme të rishikohen pjesërisht përmbajtjet në fushën e sociologjisë dhe të përgatiten tekste të reja shkollore. Duke pasur parasysh se ka ngjashmëri dhe mbivendosje të mëdha në përmbajtjet mësimore për lëndët e sociologjisë për vitin e dytë dhe të tretë, si dhe faktin se përmbajtja në lëndën e sociologjisë për vitin e katërt, edhe pse një nga cilësitë më të larta për sa i përket vlerave

demokratike, si lëndë zgjedhore për zonën OH-B është më së shpeshti e paarritshme për shumicën e nxënësve, është e nevojshme të rishikohet përmbajtja dhe të riorganizohet orari i orëve. Për shembull, mësimi i përmendur për arsim qytetar në vitin e parë mund të zëvendësojë mësimin e sociologjisë në vitin e dytë, ndërsa përmbajtja për vitet e treta dhe të katërta është e detyrueshme për të gjitha drejtimet shoqërore humaniste. Kjo do të lejojë që sa më shumë nxënës me prirje ndaj shkencave shoqërore të kenë qasje në përmbajtje sociologjike. Përveç kësaj, nevojitet përgatitja e teksteve të reja shkollore ku fenomenet e studiuara do të përpunohen në bazë të literaturës së huaj cilësore që pasqyron tendencat moderne shoqërore.

Është e nevojshme të rishikohet plotësisht përmbajtja e Hyrje në drejtësi dhe E drejta dhe Rendi shtetëror dhe përgatitja e teksteve të reja shkollore. Duke marrë parasysh se këto dy tekste shkollore nuk merren fare me përmbajtjen e të drejtave të njeriut, përkundrazi, ato janë të mbushura me formulime anakronike që janë tejkaluar në shkencat shoqërore moderne, nevojitet një rishikim i plotë i këtyre përmbajtjeve. Tekstet e reja shkollore para së gjithash duhet të përshtaten me interesat dhe kapacitetet e nxënësve dhe duhet të ndërtojnë një qasje të re moderne ndaj së drejtës, e cila duhet të trajtohet si një shkencë fisnike për mbrojtjen e të drejtave dhe lirive të njeriut.

Është e nevojshme të rishikohet plotësisht përmbajtja e lëndëve Filozofi dhe Etikë dhe të përgatiten tekste të reja shkollore. Koncepti aktual mbi bazën e të cilit u krijua programi për Filozofi për vitin e IV, të arsimit të mesëm i referohet dimensionit historik të filozofisë dhe mësimet organizohen në bazë të zhvillimit historik dhe kronologjik. Nga pikëpamja e transferimit të vlerave demokratike, programi dhe teksti shkollor i orientuar drejt problemeve disiplinore për lëndën e filozofisë do të përfshinte një mundësi më të madhe të përpunimit të koncepteve sociale bashkëkohore si demokracia dhe variacionet e saj. Është gjithashtu e nevojshme të rishikohet programi dhe teksti i etikës dhe të zëvendësohet përmbajtja diskriminuese me përmbajtje që do të nxisë inkluzionin dhe tolerancën e diversitetit.

Inkurajimi i organizimit të nxënësve dhe pjesëmarrjes qytetare

Demokracia mësohet më së miri kur praktikohet, prandaj nxënësit duhet të inkurajohen të organizohen dhe të marrin pjesë aktive në funksionimin e shkollave dhe komuniteteve lokale. Përveç kësaj, duke marrë parasysh pjesëmarrjen e ulët qytetare të të rinjve, si dhe besimin e ulët në institucione, është e nevojshme që përmbajtjet mësimore të inkurajojnë pjesëmarrjen qytetare përmes shembujve të aktivizmit të suksesshëm qytetar, vullnetarizmit dhe punës me dobi shoqërore. Në këtë kontekst, shkollat duhet të bashkëpunojnë më mirë me iniciativat dhe organizatat ekzistuese qytetare për të sjellë mundësi më të afërta për pjesëmarrjen qytetare të nxënësve.

Tekste shkollore cilësore dhe të qasshme për të gjithë!

Është e nevojshme të sigurohet qasje e barabartë dhe në kohë e teksteve shkollore për të gjitha gjuhët mësimore, me përkthim cilësor dhe editorial gjuhësor. Në kushtet e cilësisë së ndryshueshme midis stafit mësimdhënës, siç është rasti në vend, tekstet shkollore luajnë një rol kyç në unifikimin e përmbajtjeve mësimore dhe sigurimin e standardeve optimale arsimore. Gjatë përgatitjes së teksteve shkollore, duhet të merren parasysh standardet akademike të etikës dhe

integritetit, të cilat do të lejojnë një transferim objektiv dhe të bazuar shkencërisht të përmbajtjes. Tekstet shkollore cilësore dhe të arritshme për secilin nxënës mund të ngjallin interesin e nxënësve dhe tu ndihmojnë në orientimin e tyre të ardhshëm profesional.

Sigurimi i zhvillimit të vazhdueshëm profesional të kuadrit mësimor dhe inkorporimi i metodave alternative në mësimdhënie

Është e nevojshme të sigurohet cilësi e unifikuar në zbatimin e përmbajtjeve mësimore përmes trajnimit të vazhdueshëm për stafin mësimdhënës. Zhvillimi profesional duhet të zbatohet përmes bashkëpunimit efektiv të Byrosë për Zhvillimin e Arsimit me fakultetet pedagogjike dhe institucionet e tjera akademike në vend, si dhe në bashkëpunim me organizatat civile dhe ndërkombëtare që punojnë në fushën e arsimit. Vëmendje e veçantë duhet t'i kushtohet zbatimit të metodave moderne interaktive në mësimdhënie që do tu mundësojë nxënësve të marrin pjesë në mënyrë aktive përmes diskutimit aktiv, hulumtimit dhe shkëmbimit. Mësimdhënësit gjithashtu duhet të inkurajohen të përfshijnë përmbajtje alternative në mësimdhënie, siç janë përmbajtje nga interneti, filma, ligjëratat nga persona të ftuar, podcaste shkencore dhe të ngjashme, në mënyrë që të inkurajojnë interesin dhe motivimin e nxënësve dhe të ndërtojnë një qëndrim pozitiv ndaj të mësuarit dhe njohurive. Së fundi, është e rëndësishme të tërhiqet dhe të mbahet stafi cilësor në arsimin e mesëm duke siguruar paga të denja dhe mundësi për avancim në karrierë.

Monitorimi i vazhdueshëm i zbatimit të përmbajtjeve mësimore

Përveç nevojës për zhvillim profesional, është e nevojshme të sigurohet monitorim i vazhdueshëm i përmbajtjeve mësimore në mënyrë që të sigurohet cilësi uniforme në zbatimin e përmbajtjeve mësimore. Kjo do të lejojë zbulimin e problemeve të mundshme në kohë reale dhe do t'u japë autoriteteve mundësi për të reaguar në kohë. Një monitorim i tillë duhet të udhëhiqet nga Byroja për Zhvillimin e Arsimit me mbështetjen e organizatave të shoqërisë civile, përmes anketimeve të rregullta me nxënësit dhe stafin mësimdhënës, si dhe përmes kontrolleve më të rregullta në shkolla. Gjithashtu, meqenëse gjetjet e këtij studimi tregojnë ndryshime në cilësinë e mësimdhënies në gjuhë të ndryshme mësimore, është e nevojshme t'i kushtohet vëmendje specifike këtij aspekti të mësimdhënies, në mënyrë që të gjithë nxënësit, pavarësisht etnisë, të marrin arsim cilësor në të cilin do të transferohen në mënyrë adekuate vlerat demokratike që ishin objekt i analizës në këtë studim.

BIBLIOGRAFIA

- Bajallxhiev, D., Micajkov, M., Taskovska, D. (2009). Hyrje në drejtësi për vitin e tretë të arsimit të mesëm. Shkup, Prosvetno dello
- Galevski, M. (2019) Pjesëmarrja socio-politike e të rinjve në Maqedoninë e Veriut: apati, optimizëm ose zhgënjim. Shkup: Fondacioni Westminster për Demokraci.
- Galevski, M. (2021). Pjesëmarrja socio-politike e të rinjve në Maqedoninë e Veriut: Fluturim në vend. Shkup: Fondacioni Westminster për Demokraci.
- Galevski, M. dhe Gjorgjiovka, J. (2020). Mungesa politike e të rinjve. Shkup: Fondacioni Westminster për Demokraci.
- Gjorgjiovka, J. dhe Galevski, M. (2020). Pjesëmarrja sociopolitike e të rinjve në Maqedoninë e Veriut: Pabarazi, pasiguri dhe pritshmëri të ndryshme. Shkup: Fondacioni Westminster për Demokraci.
- Grup autorësh (2021). Arsimi qytetar për arsimin e mesëm profesional - Udhëzues për mësime të shtetërore Shkup: Qendra Maqedonase për Arsim Qytetar.
- Evrosimovski, (2023). Nxënësit maqedonas me rezultate drastikisht më të këqija në testin e ri PISA mbeten ndër më të dobëtit në rajon. Shkup: Radio MOF.
- Kuçullovka R., Sotiroska, V., Grnçarevski, V. (2021). E drejta dhe rregullimi shtetëror për vitin e parë të arsimit të mesëm profesional. Shkup: Ministria e Arsimit dhe Shkencës e Republikës së Maqedonisë së Veriut.
- Mendimi i KPMD-së për ankesën nr. 0801-172/13 datë 23.12.2021. Në dispozicion në: <https://kszd.mk/wp-content/uploads/2022/01/0801-172-%D0%BE%D0%B4-23.12.21-Se-utvrduva-voznemiruvanje.pdf>
- Programi mësimor për Etikën për vitin II të arsimit të mesëm të reformuar (2002). Shkup: Ministria e Arsimit dhe Shkencës - Byroja për Zhvillimin e Arsimit.
- Programi mësimor për Arsim qytetar për arsimin e mesëm profesional (2019). Shkup: Ministria e Arsimit dhe Shkencës - Byroja për Zhvillimin e Arsimit.
- Programi mësimor për E drejta dhe rendi shtetëror (2019). Shkup: Ministria e Arsimit dhe Shkencës - Byroja për Zhvillimin e Arsimit.
- Programi mësimor për Sociologji për arsimin e mesëm të reformuar të vitit të dytë (2002). Shkup: Ministria e Arsimit dhe Shkencës - Byroja për Zhvillimin e Arsimit.
- Programi mësimor për Sociologji për vitin e tretë të arsimit të mesëm të reformuar (2002). Shkup: Ministria e Arsimit dhe Shkencës - Byroja për Zhvillimin e Arsimit.
- Programi mësimor për Sociologji për vitin e katërt të arsimit të mesëm të reformuar (2002). Shkup: Ministria e Arsimit dhe Shkencës - Byroja për Zhvillimin e Arsimit.
- Programi mësimor për Filozofi për vitin IV të arsimit të mesëm të reformuar (2002). Shkup: Ministria e Arsimit dhe Shkencës - Byroja për Zhvillimin e Arsimit.
- Sidovski, S., Temkov, K. (2009). Filozofia për vitin IV të arsimit të mesëm të reformuar. Shkup, Prosvetno dello.
- Stojanoski, N., Gjurovska, M., Matevski, Z. (2002, botimi II 2009). Sociologjia për vitin e dytë të arsimit të mesëm të reformuar. Shkup, Prosvetno dello.
- Stojanoski, N., Gjurovska, M., Matevski, Z. (2004). Sociologjia për vitin e tretë

të arsimit të mesëm të reformuar. Shkup, Prosvetno dello.

- Stojanoski, N., Matevski, Z. Ugrinovski, K., (2005). Sociologjia për vitin e katërt për arsimin e mesëm të reformuar, Shkup: Prosvetno Dello.
- Temkov, K. (2004). Etika për vitin e II-të të arsimit të mesëm. Shkup, Prosvetno dello.
- Topuzovska, Llaktoviq, M. Borota Popovska, M., Serafimovska, E. Cekiq, A. Starova, N. (2019). Studim për të rinjtë në Maqedoninë e Veriut 2018/2019. Shkup: Fondacioni Friedrich Ebert – Shkup.
- Trajkova - Kostovska, G. dhe Mirçev, D. (2002, botim i plotësuar 2020). Sociologjia për vitin e tretë të arsimit të mesëm të reformuar. Shkup: Makedonska iskra.
- Trajkovski, I., Krsteski, T., Petrushevski, Z. (2005). Sociologjia për vitin e tretë të arsimit të mesëm të reformuar. Manastir: Gocmar.
- Ugrinovski, K., dhe Krstevski, T. (2004, botim i plotësuar 2020). Sociologjia për vitin e tretë të arsimit të mesëm të reformuar. Shkup: Makedonska iskra
- Dudley, R. L., & Gitelson, A. R. (2002). Political literacy, civic education, and civic engagement: A return to political socialization?. *Applied Developmental Science*, 6(4), 175-182.
- Hess, D., & Avery, P. (2008). Discussion of controversial issues as a form and goal of democratic education. *The SAGE handbook of education for citizenship and democracy*, 506-518.
- OECD – Programme for International Student Assessment (PISA). Gjetet në: <https://www.oecd.org/pisa/>
- OHCHR. What is good governance? Gjetet në: <https://www.ohchr.org/en/good-governance/about-good-governance#:~:text=Key%20attributes%20of%20good%20governance&text=transparency,the%20needs%20of%20the%20people>
- Print, M. (2012). Teacher Pedagogy and Achieving Citizenship Competences in Schools. In *Schools, Curriculum and Civic Education for Building Democratic Citizens* (pp. 113-128). Rotterdam: SensePublishers.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G., & Friedman, T. (2018). *Becoming citizens in a changing world: IEA International Civic and Citizenship Education Study 2016 international report*. Springer Nature.
- Selmani, B., (2009). Filozofia për vitin IV të gjimnazit të reformuar (Botimi II). Shkup: Prosvetno Delo ShA.
- Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H., & Schulz, W. (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen*. IEA Secretariat, Herengracht 487, 1017 BT, Amsterdam, The Netherlands.
- Van Ham, K. (2020). Electoral Integrity. In *Rohrschneider, R., & Thomassen, J. (Eds.) The Oxford handbook of political representation in liberal democracies*. Oxford University Press.

BASHKËNGJITJET – NË DISPOZICION NË GJUHËN MAQEDONASE, NË FORMË ELEKTRONIKE

Shtojca 1: Analiza e përfaqësimit të përmbajtjes demokratike në tekstet shkollore

Shtojca 2: Informacion mbi intervistat dhe fokus grupet

